

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Jonas Fast

Tillfället gör polisen
Om envars rätt att gripa

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet
30 högskolepoäng

Handledare: Per Ole Träskman

Termin för examen: HT12

Innehåll

SUMMARY	3
SAMMANFATTNING	4
FÖRORD	5
FÖRKORTNINGAR	6
1 INLEDNING	7
1.1 Introduktion	7
1.2 Syfte	7
1.3 Metod och avgränsning	8
1.4 Litteratur och forskningsläge	9
1.5 Disposition	9
1.6 Språkliga anmärkningar	10
2 HISTORISKA OCH RÄTTSLIGA RAMAR	11
2.1 Inledning	11
2.2 Historik	11
2.3 Tvångsåtgärder	12
2.4 Lagregler om envarsgripande	12
3 FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR GRIPANDE	14
3.1 Inledning	14
3.2 Envar	14
3.3 Brottetsrubricering och straffskala	14
3.4 På bar gärning	15
3.5 På flyende fot	17
3.6 Gripande av efterlyst	17
3.7 Skyndsam överlämning	18
3.8 Särskilt om gripande av unga	19

3.9	Avslutande kommentarer	20
4	BEFOGENHETER VID GRIPANDE	22
4.1	Inledning	22
4.2	Grundläggande regler och principer	22
4.3	Fysiskt våld	24
4.4	Förflyttning och förvar	26
4.5	Beslag	27
4.6	Kroppsvsitation	28
4.7	Frisläppande	28
4.8	Nödvarn och excess	29
4.9	Särskilda befogeheter för vissa personer	31
4.10	Avslutande kommentarer	34
5	HANDLINGSUTRYMME	37
5.1	Inledning	37
5.2	Otillåtna envarsgripanden	37
5.3	Beviskrav	38
5.4	Felbedömningar	39
5.5	Uppsåt	41
5.6	Polisingripanden och betydelsen av utbildning	42
5.7	Osanktionerade regelavvikelser	45
5.8	Avslutande kommentarer	46
6	LAGTEKNISK KATEGORISERING	49
6.1	Inledning	49
6.2	Tvångsmedel	49
6.3	Ansvarsfrihetsgrund	50
6.4	Civilkuragelagstiftning	51
6.5	Avslutning – de lege ferenda	53
	BILAGA – UTVALDA LAGRUM	56

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	60
RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	63

Whatever is fair in love and war is also fair in crime-fighting.
- Batman (*The Sport of Penguins*, 1967)

Summary

In Swedish law, we've long had a right for every person to arrest other people who commit crimes, on condition that the person is caught *in the act* of doing this. This essay thoroughly examines the paragraph in the Code of Judicial Procedure which regulates this practice. Concerning the necessary prerequisites of the paragraph, the question of whether the criminal is caught *in the act* or *red-handed* seems to be one of the more difficult issues. The rulings given on this issue are also somewhat ambiguous. A deciding factor seems to be the elimination of any risk of confusion between the criminal and someone else. Other necessary conditions for applying the rule include; that the crime may lead to imprisonment and that the arrestee is swiftly turned over to the police.

When a citizen's arrest is conducted, the arresting person is entitled to certain actions. These are given partly by the rules on the use of violence in the Police Act and by the freedoms from liability stated in the Penal Code. The principle of proportionality and its application is essential as to decide which actions are allowed. Actions that have been ruled legal include transportation of the arrestee and some types of confiscation while severe acts of violence have been deemed illegal. Some people have additional mandates because of special regulations concerning certain occupations, in particular; people who in their work maintain public order. The fact that many different categories of people are affected by the rule seems to create some difficulties in its application.

Since citizen's arrests are performed by private persons, the outer scope for what constitutes a legal arrest is regulated first and foremost by what is or isn't a crime. The result of applying the citizen's arrests rule is that the arresting person isn't liable to punishment *even if* he or she conducts criminal acts. There is some room for making wrongful assessments as to what is allowed within the rule. Even when the rule is not applicable there is a chance to avoid criminal liability by not having criminal intent. This room for error is subject to differentiated application depending on who is subject to the judgement. An example of this is that police officers are judged differently than private persons, regarding criminal intent when using violence.

The citizen's arrest rule is generally considered to be a coercive measure. In view of how it is used, it is also possible to regard it as a freedom from liability. Perhaps the rule also partly exists to illustrate an ideal moral behaviour. The author argues that a desirable law change would be to reclassify the rule into constituting a freedom from liability and to create a special set of rules for certain occupational groups.

Sammanfattning

I svensk rätt existerar sedan mycket länge en rätt för var och en att gripa personer som begår brott, om detta sker på bar gärning. I detta arbete undersöks ingående den bestämmelse i rättegångsbalken som reglerar detta förfarande. Vad gäller rekvisiten i bestämmelsen, framstår frågan om vad som ska anses vara *på bar gärning* som särskilt problematisk. Det är ett område där praxis också är tvetydig. Avgörande tycks vara att man vid gripande utesluter förväxlingsrisk mellan den skyldige brottslingen och någon annan. Till övriga rekvisit i bestämmelsen hör att brottet måste kunna föranleda fängelse samt att den gripne skyndsamt ska överlämnas till polis.

När ett envarsgripande genomförs tilldelas den gripande vissa befogenheter. Dessa regleras bl.a. i polislagens bestämmelser om våldsanvändning och genom vissa ansvarsfrihetsgrunder i brottsbalken. Proportionalitetsprincipen är central för vad man får göra och utifrån hur denna har tillämpats i praxis kan man se olika konkreta handlingar som ansetts godtagbara. Förflyttning av personer och vissa beslag hör till sådant som har godtagits medan långtgående våldshandlingar inte accepteras. Kring befogenheten kan man också märka att det finns vissa personer som genom specialreglering intar en särskild rättslig ställning. Detta gäller främst sådana personer som i sin yrkesutövning har att upprätthålla ordning. Tydligtvis uppstår vissa tillämpningsproblem av det faktum att envarsgripanderegeln används av så många olika personkategorier.

Då envarsgripanden genomförs av enskilda, sätts de yttre gränserna för vad som är tillåtet av de straffbud som finns i svensk rätt. Effekten av envarsgripanderegeln är att den ger ansvarsfrihet för den som griper, då denne gör något som egentligen är brottsligt. Det finns visst utrymme för att göra felbedömningar och ändå hålla sig inom regeln. Det är också möjligt att man, trots att man inte omfattas av regeln, undgår straffansvar eftersom man inte har uppsåt till brott. Även vad gäller dessa bedömningar kring felbeslut finns det en diskrepans i tillämpning föranledd av de olika personkategorier som omfattas av regelverket. Som exempel kan nämnas att polisens uppsåt bedöms annorlunda än enskildas vid våldsanvändning.

Envarsgripandeinstitutet betraktas i regel som ett tvångsmedel. Med hänsyn till hur det används kan det också tänkas att det skulle kunna ses som en ansvarsfrihetsgrund. Det är också tänkbart att regeln delvis finns till för att påvisa ett önskvärt moraliskt beteende. I författarens mening är en lämplig förändring av institutet att omklassificera det till just en ansvarsfrihetsgrund och att skapa särreglering för vissa yrkesgrupper.

Förord

Aldrig ensam och alltid ensam. Så uttalade sig Göran Persson en gång om livet som statsminister. Kanske är detta också den perfekta formuleringen av livet som juriststudent. Få kan nog känna sig så ensamma, som en juriststudent som sitter och korrekturläser i ett arkivrum i Juridicums källare, klockan halv ett på natten. Men det är nog också svårt att överträffa den känsla av gemenskap som uppstår när nämnda student går och hämtar kaffe och träffar på en kamrat i samma sits.

Denna bild illustrerar studentlivet i Lund. Alla kämpar mot sina egna mål, utifrån sina egna förutsättningar, men alltid med en kamrat vid sin sida. På detta sätt gör livet i Lund att man på samma gång får lära sig att vara självständig och social. En viktig insikt, som kanske inte infinner under sig de första dagarna på Juridicum, är att det ena inte fungerar utan det andra.

Om man emellertid måste välja, vet jag vad jag kommer att blicka tillbaka på när jag tänker på Lund. Det kommer inte att vara korrekturläsningarna – utan kafferasterna.

Arkivrummet i Juridicums källare, januari 2013

Jonas Fast

Förkortningar

BrB	Brottsbalk (1962:700)
EKMR	Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna
HD	Högsta domstolen
JK	Justitiekanslern
JO	Riksdagens ombudsmän
LUL	Lag (1964:167) med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv, avd. I
NJA II	Nytt Juridiskt Arkiv, avd. II
PL	Polislag (1984:387)
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalk (1942:740)
RF	Regeringsform (1974:152)
SOU	Statens offentliga utredningar

Begrepp

<i>De lege ferenda</i>	Vad lagen borde vara
<i>De lege lata</i>	Vad lagen är
<i>In flagranti</i>	På bar gärning
<i>Ipsa jure</i>	Genom själva lagen

1 Inledning

1.1 Introduktion

För att, i en rättsstat, upprätthålla ordning och förhindra brott inrättas normalt sett ett polisväsende. För att säkerställa att poliskåren ska kunna utföra sina uppgifter på ett effektivt sätt ges denna utvalda grupp i regel vissa befogenheter som inte ankommer på enskilda. Med dessa befogenheter följer naturligen också ett visst ansvar, vilket ofta går utöver vad som kan förväntas av enskilda medborgare i ett samhälle. I en demokrati kan det ses som icke önskvärt att ha ett alltför övervakande samhälle – man vill inte upprätta en polisstat – och därför låter man resurs- och integritetshänsyn i viss mån få företräde framför ordningshållande och brottsbekämpning. Då polisen därigenom inte kan vara allestädes närvarande kommer vissa brott att ske utan möjlighet till omedelbart polisiärt ingripande.

Frågan är då om enskilda medborgare ska få ingripa istället i dessa fall. Ur juridiskt hänseende måste man i så fall ställa följdfrågorna vilka befogenheter som då ska finnas och hur dessa ska inkorporeras i ett givet rättssystem.

Magkänslan kanske säger att man, likt hjältarna i sagorna, ska kunna slå ner skurkarnas illdåd när man stöter på dem. Men var ska då gränsen gå och hur ska man juridiskt utforma en sådan rättighet?

1.2 Syfte

Detta arbete syftar till att göra en analys av rättsinstitutet envarsgripande i gällande svensk rätt, samt att undersöka en lämplig alternativ utformning. I detta ligger att utröna det rådande rättsläget vad gäller främst dessa tre frågeställningar:

1. *Under vilka förutsättningar får ett envarsgripande genomföras?*
2. *Vilka befogenheter tilldelas den som genomför ett envarsgripande?*
3. *Vilket utrymme finns det för att göra felaktiga bedömningar kring de ovanstående frågorna?*

Utifrån den lagtekniska utformning som därigenom utkristalliseras utforskas sedan institutet på ett strukturellt plan genom följande frågor:

4. *Hur kan man kategorisera den lagtekniska konstruktionen envarsgripande?*
5. *Hur bör man utforma institutet?*

Undersökningen syftar till att beröra konstruktionen både utifrån hur lagen är och hur lagen bör vara. Vad gäller frågeställning 1-3 berör dessa

tydligtvis främst det förstnämnda. Vid de avslutande analysavsnitten kring dessa frågor förs dock vissa *de lege ferenda*-resonemang. Frågeställning 4 och 5 behandlar ämnet både *de lege lata* och *de lege ferenda*. Inledningsvis undersöks institutets klassificering utifrån hur det faktiskt tillämpas. Denna frågeställning är en *de lege lata*-fråga i den mening att den nuvarande rättstillämpningen undersöks. *De lege ferenda* undersöks dels om en lagteknisk omklassificering är lämplig utifrån hur rättstillämpningen ser ut nu och dels, om det allmänt kan formuleras några förbättringsförslag kring reglerna.

1.3 Metod och avgränsning

Fokus för denna undersökning är envarsgripande i gällande svensk rätt. En kortare tillbakablick i historien medtas dock för att ge läsaren förståelse och sammanhang. Metodvalet för arbetet är flerdelat. Den första delen utreds rättsdogmatiskt, i den mening att gällande rätt undersöks utifrån de rättsliga källor som finns att tillgå. Då en enskild bestämmelse är i fokus undersöks den praxis där denna reglering har tillämpats tämligen ingående. Utöver praxis används doktrin och förarbeten.

Arbetets andra del tar också avstamp i rättsdogmatik i så måtto att den också utgör en analys av det rådande rättsläget. I denna del ligger dock mindre fokus på att utröna regleringens innehåll och mer på analys av den lagtekniska utformningen som sådan. Metoden är således inriktad på systematisering och kategorisering snarare än rättsfallsanalys.

Den rättsdogmatiska undersökningen utmynnar i en rättspolitisk analys kring envarsgripandets plats i rättssystemet, med förslag på önskvärda åtgärder. I denna del är utredningen argumenterande i ett *de lege ferenda*-perspektiv utifrån de slutsatser som i övrigt framkommer av arbetet.

Inga särskilda kriterier uppställs för urvalet av rättsfall i undersökningen, förutom att det är avgöranden som rör envarsgripanden och att fokus tidsmässigt ligger på mer aktuella rättsfall. Då det finns sparsamt med avgöranden från Högsta domstolen kring envarsgripanden undersöks även rättsfall från hovrätterna. Tingsrättsdomar har uteslutits för att begränsa urvalet. Ambitionen har varit att med hjälp av internetresurser såsom Infotorg, Zeteo, Karnov och Juridik Idag söka fram de avgöranden som finns att tillgå på området. Detta för att få en tämligen heltäckande bild av aktuell svensk praxis om envarsgripanden, i den mån denna är relevant för undersökningens frågeställningar. Med de begränsningar dessa resurser har finns det risk för att vissa avgöranden uteblivit, i synnerhet äldre sådana. Detta får dock ses som acceptabelt, då undersökningen inte har till syfte att göra en fullständig kartläggning av rättsliga avgöranden utan snarare ämnar härleda slutsatser utifrån tendenser i aktuell praxis. Detta resonemang ligger också till grund för att utesluta tingsrättsavgöranden. En stor del av fallen är hovrättsfall. Detta är inget medvetet val utan en konsekvens av vad som finns tillgängligt på området. Även om hovrätterna inte har samma prejudikatbildande funktion som HD är det något som *får* beaktas i juridisk

forskning.¹ Rikedom av avgöranden på denna domstolsnivå ger en god grund för att exemplifiera och illustrera rättstillämpningen. Detta inte minst vad gäller vissa detaljer som till synes varken har behandlats på högre domstolsnivå *eller* i doktrin.

1.4 Litteratur och forskningsläge

Det finns inga böcker dedikerade enbart till detta område. Till den doktrin som ägnat ämnet störst utrymme hör Peter Fitgers kommentar till rättegångsbalken och Gunnel Lindbergs ”Straffprocessuella tvångsmedel: när och hur får de användas?” (2009). Dessa verk används flitigt i detta arbete då de ofta är de enda källor som berört vissa detaljer kring envarsgripandeinstitutet. Den del av arbetet som angränsar till polisrätten, har hjälpts fram mycket av två doktorsavhandlingar på området: Annika Norées ”Laga befogenhet: Polisens rätt att använda våld” (2000) och Johan Bouchts ”Polisiär våldsanvändning: En straff- och offentligrettslig undersökning” (2011).

Envarsgripande har behandlats i ett par examensuppsatser från ett annat lärosäte: ”Privat rättskipning - en studie av förutsättningarna för envarsgripanden och enskilda åtal” (2010) av Peter Hellman och ”Envarsgripande: En för enskilda klar och tydlig regel eller ett oklart rättsområde?” (2010) av Staffan Ligardh – båda från Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Även om avhandlingar på denna forskningsnivå skulle kunna beaktas, har dessa uppsatser, av försiktighetsskäl, inte åberopats i detta arbete. De ska dock nämnas för att påvisa nyhetsvärdet av denna uppsats. Kring detta kan sägas att ingen av dessa uppsatser ägnar lika stort utrymme enbart till envarsgripande som detta arbete, då de båda är närmast tudelade i sitt upplägg med envarsgripande som en av delarna. Denna utrednings fokus och upplägg är också tämligen differentierat från dessa arbeten även om en viss överlappning finns. Detta gäller inte minst de analyserande delarna i denna uppsats vilka torde utgöra nyheter på området.

1.5 Disposition

Kapitelindelningen är gjord med ambitionen att varje i uppsatsen uppställd frågeställning ska ha ett kapitel som, någotsånär tydligt, avgränsar sig till att behandla olika aspekter av just denna. De delar som på detta sätt är utredande utgörs av kapitel 3 till 6, där kapitel 6 dock behandlar två frågeställningar. Samtliga dessa kapitel avslutas också med ett avsnitt där det som utretts i avsnittet kort sammanfattas och analyseras för att på ett mer konkret sätt svara på kapitlets frågeställning.

¹ Se Peczenik, A., *Juridikens teori och metod: en introduktion till allmän rättslära*, 1. uppl., Fritze, Stockholm 1995, s. 35.

1.6 Språkliga anmärkningar

Det kan tyckas olyckligt att begreppen polisman och gärningsman snarast förefaller åsyfta personer av det manliga könet. Det är vedertaget att dessa begrepp innefattar både män och kvinnor men det kan ändå hävdas att det hade varit önskvärt med uttryck som klingade mer neutralt. För detta arbete har jag trots detta valt att använda orden polisman och gärningsman. Detta då jag inte anser att det finns några fullgoda substitut som direkt motsvarar dessa begrepp och som samtidigt upplevs som helt könsneutrala – i vart fall inte om man vill bespara läsaren från tämligen krystade språkkonstruktioner.

I vissa avsnitt som är av mer lagteknisk karaktär har jag valt att i stor utsträckning förlägga paragrafhänvisningar till fotnoterna. Ambitionen har varit att det som är relevant i bestämmelserna tydligt ska framgå utan att läsaren ska behöva följa med i lagtexten.² För att ge ett bättre språkligt flöde har jag därför gett paragrafnumren en mer undanskymd placering i vissa fall där texten annars hade blivit svårläst.

² I bilagan finns de mest centrala lagrummen återgivna för det fall att läsaren vill studera dessa närmare.

2 Historiska och rättsliga ramar

2.1 Inledning

I detta kapitel etableras den kontext som envarsgripandeinstitutet befinner sig i. Här ges först en tillbakablick över de historiska rötter som institutet har, både juridiskt och kulturellt, sedan redogörs för grunderna i juridiken som omgärdar institutet.

2.2 Historik

Ett gripande har, av Petré, tjustigt definierats som ”vad som sker, när en på fri fot varande person upphör att ha makt över sig själv och han förlorar rådigheten över sin fysiska varelse till någon annan”.³ Detta torde fungera som definition, oavsett var man befinner sig i historien. Vad som däremot har förändrats med tiden är vem som i regel utgör ”någon annan”, vid ett gripande. Idag ter det sig naturligt att gripande är något som primärt utförs av polisen och endast i undantagsfall vidtas av enskilda. Om man blickar tillbaka i tiden kan man dock se att polisgripanden är en mer modern företeelse än envarsgripanden. Att privatpersoner griper brottslingar är något som har förekommit sedan innan det moderna polisväsendets framväxt. I Sveriges medeltida byar och städer användes system där befolkningen turades om att agera vakter och sköta gripande av brottslingar och andra fridsstörare. När kungamakten så småningom växte sig starkare, kom ordningshållande i viss mån att organiseras genom stadsvakter och patrullerande militär. Även fortsatt accepterades dock privat rättskipning såsom att prisjägare grep brottslingar mot belöning.⁴

Mot denna bakgrund ter det sig naturligt att även det rättsliga institutet envarsgripande har gamla anor i svensk lagstiftning. Redan 1734 års straffbalk angav i 1 kap. 2 § att ”Dråpare, och andre grofwe misshandlingsmän, skola genast å färska gierning gripas, i hächte sättas, och utan upskof för Rätta ställas.” Ehrenstråle⁵ uttryckte, i tidens doktrin, tydligt envarsgripandets existens. Detta genom att formulera satsen att sådana personer som angavs i förevarande paragraf, samt bland annat ”rymmare”, kunde gripas ”af the närwarande”.⁶ En tydlig enskild bestämmelse om envarsgripande kom i samband med införandet av 1864 års strafflag, som ersatte 1734 års straffbalk. I den regeln gavs rätt för ”en hwar” att gripa den

³ Petré, G., *Om offentligrättslig användning av våld mot person*, Institutet för offentlig och internationell rätt, Diss. Uppsala universitet, Stockholm 1949, s. 31.

⁴ Furuhausen, B., *Från fjärdingsman till närpolis: en kortfattad svensk polishistoria*, Polisutbildningen, Växjö universitet, Växjö 2009, s. 9.

⁵ Nehrman innan adlande.

⁶ Ehrenstråle, D., *Inledning til then swenska processum criminalem, efter Sweriges rikes lag och stadgar*, Stockholm och Upsala hos Gottfried Kiesewetter, Lund 1759, s. 108.

som ”å bar gerning eller flyende fot träffas”.⁷ Man kan se att någon större utveckling av lagregeln inte har skett sedan dess. Istället har vid flera reformer endast erinrats om att rättsläget består.⁸

2.3 Tvångsåtgärder

Som utgångspunkt är man i Sverige tillförsäkrad skydd från integritetskränkningar från det allmännas sida. Detta är grundlagsstadgat i 2 kap. 4-8 §§ regeringsformen (1974:152). Skyddet är dock inte undantagslöst och avvikelser får ske bland annat för att upprätthålla ordningen och för att förhindra brott. Det offentliga har på detta sätt tilldelats rätt att under vissa omständigheter bruka våld. Denna rätt tillkommer i princip enbart det allmänna och endast i enstaka akutsituationer har enskilda rätt att bruka våld.⁹

Det offentliga våldsmonopolet utnyttjas av staten genom att vissa grupper, främst polisen, har tilldelats befogenhet att bruka våld i vissa situationer. Även vissa andra grupper har genom lag tilldelats möjlighet att ingripa med våld. Hit hör bland annat ordningsvakter, väktare och vissa järnvägstjänstemän.¹⁰

Att enskilda är skyddade från ingrepp från det allmänna har också sin motsvarighet i Europakonventionen som gäller som lag i Sverige. Vad gäller frihetsberövande är detta, enligt art. 5 EKMR, som utgångspunkt inte tillåtet, förutom i vissa i artikeln uppräknade fall. Det ska också beaktas att legalitetsprincipen gäller i Sverige när det kommer till straffprocessuella tvångsmedel. Dessa får alltså inte utföras utan stöd i lag. Denna princip är också grundlagsstadgad genom 2 kap. 20 § RF.¹¹

2.4 Lagregler om envars gripande

I 24 kap. 7 § rättegångsbalken (1942:740) stadgas att en polisman i brådskande fall får göra ett gripande utan anhållningsbeslut. Andra stycket i samma paragraf riktar sig inte till poliser. Istället stadgas där *envars* rätt att gripa under vissa förutsättningar:

”Om den som har begått brott, på vilket fängelse kan följa, påträffas på bar gärning eller flyende fot, får han gripas av envar. Envar får också gripa den som är efterlyst för brott. Den gripne skall skyndsamt överlämnas till närmaste polisman.”

⁷ 19 § tionde punkten Kongl. Maj:ts nådiga Förordning (1864:11 s. 101) om nya Straff-Lagens införande och hvad i afseende derå iakttagas skall.

⁸ Ett sådant uttalande skedde bland annat i samband med det utredningsarbete kring en allmän rättegångsreform, som inleddes under tidigare delen av 1900-talet (SOU 1926:32, s. 88) och senare då regeln fick sin nuvarande placering i rättegångsbalken (SOU 1938:43, s. 303 och NJA II 1943 s. 329).

⁹ Asp, P. & Ulväng, M., *Kriminalrättens grunder*, Iustus, Uppsala 2010, s. 264.

¹⁰ Asp & Ulväng 2010, s. 275 f.

¹¹ Nordh, R., *Tvångsmedel: kvarstad, häktning, beslag, husrannsakan m.m.*, Iustus, Uppsala 2007, s. 36.

En motsvarande bestämmelse finns för brott som begås av personer under 15 år, i 35 § lagen (1964:167) med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare. Även i den bestämmelsen finns krav på att fängelse ska finnas i straffskalan för brottet, att den unge påträffas på bar gärning eller på flykt samt att denne skyndsamt överlämnas till polisen.

Den rättsliga ramen för vad man får göra vid ett envarsgripande sätts av 10 § polislagen (1984:387) jämförd med 29 § första stycket samma lag. Där framkommer att det våld som används ska vara *försvarligt* med hänsyn till omständigheterna.

3 Förutsättningar för gripande

3.1 Inledning

Detta kapitel består av en rättsdogmatisk undersökning av de rekvisit som uppställs i reglerna om envarsgripande. Dessutom utreds skillnaderna mellan envarsgripanderegeln i RB och motsvarande regel i LUL.

3.2 Envar

En grundläggande fråga kring envarsgripande är vem som innefattas av begreppet envar. Syftet med bestämmelsen tycks vara att innefatta alla enskilda, däribland även underåriga¹² och utlänningar. Dock torde – i vart fall vad gäller sista meningen i 24 kap. 7 § andra stycket RB – polismän inte omfattas av bestämmelsen.¹³ Detta gäller även polismän som är utanför sitt distrikt eller ur tjänst.¹⁴

En närliggande fråga är om bestämmelsen är tillämplig även på personer som, utan att vara polismän, utför gripanden som en del i sin yrkesutövning. Typexemplet är butikskontrollanter som griper snattare. Detta har diskuterats fram och tillbaka i utredningsarbetet¹⁵ och det senaste beskedet är att sådana ingripanden *ska* omfattas av bestämmelsen.¹⁶ Här ska anmärkas att diskussionen kring detta inte främst har rört rekvisitet envar utan snarare paragrafens räckvidd i stort.¹⁷

3.3 Brottetsrubricering och straffskala

Ytterligare ett krav för att utföra ett tillåtet envarsgripande är att fängelse ska kunna följa på det brott för vilket man griper. Att fängelse *kan följa* innebär lagtekniskt att hänsyn även ska tas till regler som kan skärpa eller lindra straffet.¹⁸ Rent faktiskt innefattas de flesta brott i brottsbalken av bestämmelsens tillämpningsområde medan brott inom specialstraffrätten såsom trafikförseelser i regel inte omfattas.¹⁹ Här kan nämnas att exempelvis snatteri och så kallad snyltning har fängelse i straffskalan.²⁰ Även försök till brott innefattas i bestämmelsen, förutsatt att det är ett

¹² Dock har gärningar begångna av underåriga inte ansetts omfattade av begreppet *brott* i samma bestämmelse, se NJA 1978 s. 67.

¹³ Fitger, P., *Rättegångsbalken: Del 2*, uppdaterad till supplement 72, Norstedts Juridik, Stockholm 2012, s. 24:32 a.

¹⁴ 4 kap. 9-10 §§ polisförordningen (1998:1558).

¹⁵ Se Fitger, s. 24:33.

¹⁶ SOU 2002:44 s. 77.

¹⁷ Se närmare avsnitt 4.4.

¹⁸ Westerlund, G., *Straffprocessuella tvångsmedel: en studie av rättegångsbalkens 24 till 28 kapitel och annan lagstiftning*, 4. uppl., Bruun, Stockholm 2010, s. 70.

¹⁹ Diesen, C. (red.), *Brottsförets rätt*, Juristförlaget, Stockholm 1995, s. 60.

²⁰ 8 kap. 1 § BrB och 9 kap. 2 § 2 st. BrB.

straffbart försök, vilket i regel inte är fallet vid de ringare brottstyperna.²¹ Till brott i brottsbalken som överhuvudtaget inte har fängelse i straffskalan hör bland annat åverkan och förolämpning.²² Vad man dessutom måste ta hänsyn till, är att ett brott inte kan vara för handen om det inte är täckt av uppsåt enligt 1 kap. 2 § brottsbalken (1962:700).

3.4 På bar gärning

Envarsgripanden förutsätter som huvudregel att förbrytaren grips *in flagranti* d.v.s. på bar gärning, eller på flyende fot. Det finns ett antal avgöranden kring vad som krävs för att en brottsling ska vara tagen på bar gärning eller flyende fot. Högsta domstolen har resonerat kring detta rekvisit i bland annat NJA 1978 s. 67. I fallet körde en man sin bil på motorvägen under en bro och blev därvid träffad av en sten. Stenen kastades av någon av flera pojkar som stod uppe på bron och busstreckets orsakade plåtskador på bilen. På grund av detta tog mannen en avfart från motorvägen för att leta efter den skyldige och påträffade också pojkarna i ett industriområde i närheten. Därefter grep mannen den pojke som han trodde hade kastat stenen och körde denne till polisstationen. Utredningen i målet tydde dock på att det var en annan pojke som hade kastat. HD ansåg inte att gripandet hade skett efter påträffande på bar gärning och tog därvid hänsyn dels till att mannen inte hade sett vem som kastat stenen och dels, att han hade ägnat viss tid åt att leta efter pojkarna innan han påträffat dem. HD tycks således uppställa ett krav på att man ska se brottet och vem som förövar detta samt möjligen också att gripandet ska ske med ett visst tidsmässigt samband med brottet. Ett snarlikt avgörande har fällts av Svea hovrätt vid tillämpning av 35 § LUL.²³

Ett senare avgörande från Högsta domstolen tyder dock på att det inte finns ett absolut krav på att man ska se brottet för att kunna gripa någon på bar gärning. I NJA 1994 s. 48 hörde en man från sin bostad att en ruta krossades varpå han gick ut och upptäckte att det var en ruta på hans egen bil. Efter en stunds letande träffade han på den man som hade krossat rutan och tillika stulit föremål från bilen, vartefter han övermannade denne. Då det endast hade förflutit någon minut mellan inbrottet och att männen mötte varandra, bedömde HD detta som att det skedde på bar gärning. Här tycks HD främst ha tagit fasta på det tidsmässiga sambandet.

I 1978 års fall, fästes alltså vikt vid insikten om förövarens identitet. I 1994 års fall tog man istället hänsyn till det faktum att det i målet var utrett att mannen faktiskt hade stulit från bilen. HD förde resonemanget utifrån nödvärnsbestämmelsens rätt till återtagande av egendom på bar gärning.²⁴ Man erinrade om att detta är en objektiv ansvarsfrihetsgrund. Det fanns således ingen anledning att gå in på vad den bestulne mannen visste om

²¹ Fitger, s. 24:34. Jfr 8 kap. 12 § BrB och 9 kap. 11 § BrB vad gäller här nämnda brott.

²² 12 kap. 2 § BrB och 5 kap. 3 § BrB.

²³ Svea hovrätt mål B 8205-08.

²⁴ 24 kap. 1 § andra punkten BrB.

förövarens skuld. Fallet ger sålunda ingen ytterligare vägledning kring vad som krävs kring detta vid envarsgripande. Möjligen ger avgörandet dock en viss öppning för att genomföra ett gripande utan att bevittna själva brottet.

Någon klarare inblick i begreppet *på bar gärning* går inte att få ur praxis från Högsta domstolen. Dock finns det ett par refererade hovrättsfall som är av relevans. I RH 1998:90 körde en taxichaufför ett sällskap på fyra personer. Vid avlämnandet av sällskapet, märkte han att hans plånbok saknades från dörrfacket där han brukade förvara den. Han upptäckte också att hans kontokort var utspridda över baksätet. På grund av detta gick han efter resenärerna, som då började springa. Snart efter detta kom chauffören ikapp en av personerna som han sedan höll fast. Detta skedde enligt hovrättens bedömning inte på bar gärning, med hänsyn till att taxichauffören inte hade sett någon av passagerarna ta hans plånbok. Vidare gick hovrätten in på att chauffören inte vid tillfället med säkerhet hade kunnat fastställa att plånboken faktiskt var stulen och därmed inte heller vem som då skulle ha tagit den. Någon stöld var inte heller utredd i målet.

Formuleringen i RH 1998:90 tycks ge för handen att man frångår bedömningen i NJA 1994 s. 48 till förmån för den striktare hållning som antogs i NJA 1978 s. 67. Kravet som hovrätten uppställer verkar alltså vara att man ska se brottet begås för att kunna gripa på bar gärning. Möjligen ville hovrätten inte fullständigt vända sig mot 1994 års HD-fall när man tog upp att taxichauffören inte haft möjlighet att fastställa vem som var gärningsman. Det framkommer dock inte tydligt av domskälen att detta ensamt hade räckt för att det skulle anses vara på bar gärning.

I Svea hovrätts refererade dom RH 2009:20 godtogs att en väktare grep en man först tio minuter efter det att han sett honom stjäla ett par skor. Man tog därvid hänsyn till att väktaren hela tiden hade haft gärningsmannen inom synhåll. Kravet på tidssamband uppställdes således som sekundärt till uteslutande av förväxlingsrisk. Man framhävde dock att godtagbara skäl ska föreligga för att inte genast konfrontera en gärningsman.

Sammantaget tycks den mest generösa bedömningen kring vad som kan anses vara på bar gärning vara den som gjordes i 1994 års fall, där gärningen inte ens iaktogs. Detta avgörande har kritiserats i doktrinen från flera håll. Lindberg menar att HD:s bedömning där snarast skett utifrån rekvisitet ”färsk gärning” som är en formulering kring laga självtäkt och att 1978 års fall inte är förenligt med 1994 års fall.²⁵ Även Westerlund har menat att detta inte kan vara på bar gärning då det finns för stor förväxlingsrisk vid ett obevittnat brott.²⁶ Det kan dock hävdas att den avgörande faktorn snarast har varit om brottet i *efterhand* varit utrett eller inte, vilket då torde kunna göra fallen förenliga. En liknande ståndpunkt har intagits av Fitger.²⁷

²⁵ Lindberg, G., *Straffprocessuella tvångsmedel: när och hur får de användas?*, 2 uppl, Thomson Reuters, Stockholm 2009, s. 221.

²⁶ Westerlund 2010, s. 73.

²⁷ Fitger, s. 24:35. Han hänvisas i sammanhanget också till RH 1998:90.

3.5 På flyende fot

Något som har behandlats betydligt mindre i praxis är vad som ligger i rekvisitetet *på flyende fot*. Man kan inledningsvis fråga sig om detta överhuvudtaget är ett eget rekvisit eller bara en del i att gripa *på bar gärning*. I detta sammanhang finns det anledning att återgå till NJA 1978 s. 67. Medan HD:s majoritet där behandlar *på bar gärning eller flyende fot* i ett och samma sammanhang, öppnar den skiljaktige i målet upp för att skilja mellan *på bar gärning* och *på flyende fot*. Den skiljaktiges formulering tyder där på att bar gärning snarast har med tidssamband att göra och på flyende fot snarare handlar om ett beteende hos gärningsmannen. Med de reservationer man ska ha inför att tillmäta skiljaktiga meningar betydelse, kan det i vart fall anmärkas att det inte har ställts på sin spets i vad mån gärningsmannens eget beteende inverkar på bedömningen i denna del.

En tolkning av *på flyende fot* är att det är uppfyllt om man ”utan avbrott har följt gärningsmannen från brottsplatsen.”²⁸ När detta har skett i praxis tycks man dock sällan ha funnit anledning att särskilt lyfta fram huruvida det skedde *på bar gärning* eller *på flyende fot*.²⁹ Det finns dock ett hovrättsavgörande, Göta hovrätt mål B 1897-11, där man ansåg att en person påträffats ”på flykt från brottsplatsen” då denne kastat en sten genom ett fönster och sedan iakttagits springandes därifrån. I detta avgörande var man till synes något mer generös i bedömningen än att gärningsmannen skulle vara förföljd *utan avbrott*. Detta eftersom den gripande under en viss period tappade gärningsmannen ur sikte. Detta är svårförenligt med ovanstående definition.

En av få som kommenterat detta i doktrinen är Hassler, som diskuterade detta under strafflagens giltighetstid. Han menar att det relevanta är att den som ska gripas ska ”stå i så nära förbindelse med brottet och brottsplatsen, att situationen uppenbarligen utpekar honom som gärningsman.” Hassler tar, i likhet med vad som diskuterats kring bar gärning, fasta på förväxlingsrisken och menar att inget utrymme för sammanblandning får finnas. Enligt honom föreligger dock alltid rätt till gripande på flyende fot om gärningsmannen är jagad av polis eller andra vittnen till brottet.³⁰

3.6 Gripande av efterlyst

En alternativ grund till att gripa på bar gärning eller flyende fot är, enligt 24 kap. 7 § andra stycket RB, att den man griper är efterlyst för brott. En bestämmelse om åklagares möjlighet att utfärda efterlysning finns i 24 kap. 8 § fjärde stycket RB. Dock torde det inte behövas ett sådant beslut för att efterlysningsrekvisitet ska vara uppfyllt.³¹ Det är tillräckligt att en åtgärd har

²⁸ Lindberg, s. 221.

²⁹ Jfr bl.a. RH 2009:20.

³⁰ Hassler, Å., *Föreläsningar över den svenska kriminalprocessen. 1, Förberedande undersökning och tvångsmedel*, Ohlsson, Lund 1930, s. 282.

³¹ Lindberg, s. 222.

vidtagits för att föra till allmänhetens kännedom att den misstänkte eftersöks.³² Denna åtgärd bör dock ha utförts av en myndighet med rättslig befogenhet, såsom polismyndighet. Ett exempel på en åtgärd är att polisen går ut i media med information om en misstänkt.³³

Ett krav enligt bestämmelsen är att man ska vara efterlyst för *brott*. Till skillnad från vad som är fallet vid gripande på bar gärning, sägs inget om fängelse i straffskalan eller andra krav på brottets art. Det avgörande är således förekomsten av efterlysning och inte typen av brott. Tiden för brottet har heller ingen relevans.³⁴ Det torde dock vara ett absolut krav att det finns ett brott som efterlysningen grundas på. Det är således inte möjligt att gripa någon för att denne rymmer från en kriminalvårdsanstalt eller inte återvänder från en permission, då dessa ageranden inte utgör brott.³⁵

3.7 Skyndsam överlämning

Ett krav när ett gripande väl har skett, är att personen ifråga skyndsamt överlämnas till polisen. Envarsgripande är tänkt som ett förstadium till frihetsberövande genom offentligt organ och det skyndsamma överlämnandet till polis säkerställer att frihetsberövandet blir kortvarigt.³⁶ JO har kring polisöverlämnande påpekat att det har en viktig funktion för den gripne. Detta eftersom polismannen, på grund av objektivitetsprincipen, har att tillvarata den misstänktes intressen och ska kontrollera att den gripande inte har överskridit sina befogenheter.³⁷

En polisman som kommer till platsen har att ta ställning till om envarsgripandet ska hävas och har befogenhet att ensam besluta kring detta. Polisens funktion i dessa situationer slogs tidigt fast i förarbetsuttalanden³⁸ även om det är något som inte tydligt har kommit till uttryck i lagtexten. Man har ansett att det skulle få orimliga konsekvenser om beslut om frigivning alltid hade behövt tas av åklagare eller polismyndighet. Det står således enskild polisman fritt att försätta envarsgripna personer på fri fot.³⁹ Ett frisläppande på detta sätt torde vara det som i praktiken oftast sker vid ett övertagande av ett gripande baserat på ett ringare brott såsom snatteri.⁴⁰ Detta dock först efter att vissa åtgärder har vidtagits vad gäller utredning och identifiering av gärningsmannen.⁴¹ Om en polisman däremot *övertar* ett envarsgripande, omvandlas detta till ett vanligt gripande som inte kan hävas av polismannen själv.⁴²

³² SOU 1938:43 s. 302.

³³ Lindberg, s. 222.

³⁴ Lindberg, s. 222.

³⁵ Westerlund 2010, s. 73.

³⁶ Fitger, s. 24:36 a.

³⁷ JO 2000/01 s. 160.

³⁸ SOU 1926:32 s. 88 f.

³⁹ SOU 2002:44 s. 81 f.

⁴⁰ SOU 2002:44 s. 79.

⁴¹ Se SOU 2002:44 s. 79 f. och s. 88 f.

⁴² Lindberg, s. 228.

En omdiskuterad fråga har varit *hur* själva överlämnandet ska ske och då främst om detta skulle kunna ske över telefon. Detta var en praxis som man under en tid tillämpade i södra Sverige för att snabba upp processen.⁴³ Det konstaterades av JO att detta förfarande med s.k. snattefoner inte utgör en fullgod överlämning enligt lagen och att ett överlämnande *ska* ske fysiskt.⁴⁴ I en efterkommande utredning slöt sig beredningen till samma slutsats och beaktade då både JO:s bedömning och det faktum att detta är mest förenligt med formuleringen *närmaste* polisman i bestämmelsen.⁴⁵

3.8 Särskilt om gripande av unga

När det kommer till unga lagöverträdare gäller delvis andra förutsättningar för envarsgripanden. Det har tydligt konstaterats i praxis att 24 kap. 7 § RB inte är tillämplig på barn under 15 år.⁴⁶ Bakgrunden till detta är att denna personkrets definitionsmässigt inte kunde begå brott enligt gamla strafflagen, som föregick brottsbalken. Av denna anledning har det införts en specialbestämmelse som enbart riktar in sig på unga, i nuvarande 35 § LUL.⁴⁷

Denna bestämmelse motsvarar i stort 24 kap. 7 § andra stycket RB. Det finns dock vissa detaljer i tillämpningen som skiljer sig åt från regleringen i rättegångsbalken. Till att börja med innefattas även polismän i begreppet *envar* i 35 § LUL. Detta då det annars inte finns någon bestämmelse för polisen att luta sig mot när det kommer till att gripa unga. Om inte polismän hade omfattats av bestämmelsen hade dessa endast kunnat använda sig av s.k. medtagande till förhör och på så vis haft snävare befogenheter än enskilda. Detta har ansetts olämpligt.⁴⁸ Poliser grundar i dessa fall tydligen inte sitt agerande på en tjänstebefogenhet, något som kan ses som en konflikt med regelsystematiken i övrigt.⁴⁹

Det ges ingen möjlighet att gripa efterlysta enligt LUL. Den del av 24 kap. 7 § andra stycket RB som rör efterlysta äger, precis som resten av bestämmelsen, inte tillämpning på personer under 15 år.⁵⁰

Ytterligare en skillnad gentemot rättegångsbalken är att man enligt LUL ska ta hänsyn till åldern på den man griper. Ju yngre förövare, desto mer restriktiv ska man vara med att gripa. Någon formell undre gräns för gripande finns dock ej.⁵¹

⁴³ SOU 2002:44 s. 44.

⁴⁴ JO 2000/01 s. 159 f.

⁴⁵ SOU 2002:44 s. 79 f.

⁴⁶ NJA 1978 s. 67.

⁴⁷ Prop. 1983/84:187 s. 24 f.

⁴⁸ Prop. 1983/84:187 s. 26.

⁴⁹ Se Lindberg, s. 748.

⁵⁰ NJA II 1984 s. 296.

⁵¹ Prop. 1983/84:187 s. 37.

Formuleringarna i 35 § LUL skiljer sig också något åt från den motsvarande regeln i rättegångsbalken. Av nödvändighet har man ändrat *på vilket fängelse kan följa till på vilket fängelse skulle ha kunnat följa*. På så vis kan man upprätthålla samma tillämpning av rekvisitet trots att underåriga inte kan dömas till fängelse. *På flyende fot* har i LUL ändrats till *på flykt från brottsplatsen* med avsikten att innebörden ska vara den samma.⁵²

En skillnad i befogenhet gäller också mellan de båda reglerna när det kommer till att upphäva ett envarsgripande. Ett gripande baserat på 24 kap. 7 § RB kan upphävas av polisman medan ett gripande enligt 35 § LUL endast kan upphävas av åklagare eller polismyndighet.⁵³

3.9 Avslutande kommentarer

Det första som kan konstateras kring envarsgripanden är att det faktiskt inte är självklart att envar ska få genomföra dessa. Begreppet *envar* har i gällande rätt givits en vid innebörd men det är tydligt att den innefattade personkretsen inte alltid har varit helt given. Att även personer i tjänst, såsom butikskontrollanter, lutar sig mot bestämmelsen, var knappast något man förutsåg vid införandet av denna regel med gamla anor. Det är dock något som har kommit att accepteras. Man kan också konstatera att polisens roll i förhållande till bestämmelsen är något märklig. De kan tillämpa regeln om envarsgripande av unga men inte motsvarande bestämmelse för vuxna. Detta samtidigt som båda dessa regler är tänkta främst som ett förstadium till att polis överhuvudtaget blir inblandad. Man kan kring detta fråga sig om inte både poliser och ordningshållare i tjänst såsom butikskontrollanter borde ha särreglering kring detta, om inte annat för att skapa en rättsteknisk tydlighet. Detta är dock inte en väg man har valt i lagstiftningen.

Det finns oklarheter kring vilka krav som gäller när det kommer till rekvisitet *på bar gärning*. Sammantaget verkar en avgörande faktor vara att man inte på grund av omständigheterna kunnat förväxla gärningsmannen med någon annan.⁵⁴ Ett krav på tidssamband mellan gärningen och gripandet är också något som går att utläsa ur praxis. Utifrån hur Svea hovrätt tolkat rättsläget i RH 2009:20 tycks dock betydelsen av tidssambandet kunna tonas ner, om det inte finns risk för förväxling mellan gärningsmannen och någon annan. Detta under förutsättning att det finns godtagbara skäl att avvakta med ett gripande.

Ett frågetecken som kvarstår är om förväxlingsrisken kan uteslutas utan att bevittna gärningen och om det därför finns ett absolut krav på att se brottet för att kunna gripa på bar gärning. Beroende på hur man tolkar ovanstående avgöranden finns det utrymme att komma till olika slutsatser kring detta.

⁵² Prop. 1983/84:187 s. 36 f. och NJA II 1984 s. 296.

⁵³ Lindberg, s. 225 och 35 § andra stycket LUL.

⁵⁴ Detta framkommer tydligt av NJA 1978 s. 67 och RH 2009:20. Domskäl i RH 1998:90 ger även visst stöd för denna ståndpunkt och den motsägs inte nödvändigtvis av domskäl i NJA 1994 s. 48 då det där inte framkommer någon information om andra potentiella gärningsmän.

Om 1978 och 1994 års HD-fall ska vara förenliga med varandra torde man möjligen komma till slutsatsen att iakttagandet av brottet har betydelse endast i den mån detta behövs för att säkerställa gärningsmannens identitet. Om denna ändå kan fastställas, som i 1994 års fall, torde alltså gripande kunna ske om detta görs inom en viss tidsrymd. För en sådan slutsats krävs dock en ganska vidsträckt tolkning av domskälen i 1978 års fall. Ordalydelsen där ger snarare uttryck för ett absolut krav på att se gärningen. Det kan här anmärkas att omständigheterna har varit sådana i samtliga fall där man kommit fram till att ett gripande skett på bar gärning förutom i just NJA 1994 s. 48. Man har heller inte hänvisat till detta fall i de senare bedömningarna kring detta. Sammantaget ligger det nära till hands att sluta sig till, att det inte finns något större utrymme för att utesluta förväxlingsrisk utan att bevittna brottet.

Här kan emellertid hävdas att det avgörande i de ovan redogjorda fallen inte har varit att förväxlingsrisken har varit utesluten vid gripandet, utan att brott faktiskt har förekommit. Envars gripande skulle då fungera som en objektiv ansvarsfrihetsgrund. Detta skulle innebära att vad den gripande vetat kring brottet och gärningsmannen bara har relevans om den gripne är oskyldig. Denna fråga undersöks närmare i avsnitt 6.3.

Det är svårare att hitta praxis kring övriga rekvisit. Det tycks inte ha ställts på sin spets vad som exempelvis utgör *på flyende fot*, vad som faller utanför kravet på att *fängelse kan följa* eller vad som är den yttre gränsen för att ett överlämnande till polis ska vara *skyndsamt*. Möjligen har man medvetet behållit ett visst svängrum när det kommer till tillämpningen av dessa olika rekvisit.

4 Befogenheter vid gripande

4.1 Inledning

I följande kapitel kommer utgångsläget att vara att de förutsättningar som redogjordes för i föregående kapitel är uppfyllda d.v.s. att det finns en laglig rätt att genomföra ett envarsgripande. Undersökningen ska här istället fokusera på *vilka åtgärder* som får vidtas för att ligga inom ramen för vad som är tillåtet. Här granskas också specialreglering som antingen vidgar eller snävar av dessa befogenheter.

4.2 Grundläggande regler och principer

Här kan återigen påminnas om att det är regeringsformen och Europakonventionen som sätter de yttre ramarna för tvångsåtgärder.⁵⁵ Vad gäller våldsanvändning finns det även andra traktater som framtagits för att ge grundläggande garantier för enskilda. FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna från 1948 innehåller artiklar om rätt till liv och förbud mot omänsklig och förnedrande behandling. Dessa artiklar har sina motsvarigheter i art. 2 och 3 i EKMR. Det finns också flera resolutioner och dokument upprättade av FN och Europarådet som mer specifikt rör polisiär verksamhet.⁵⁶ Dessa är av viss relevans då även enskildas ingripanden regleras av polisens regelsystem vad gäller befogenhetsfrågan.

Här ska kort redogöras för det lagtekniska. I 29 § PL anges att 10 § första stycket andra punkten PL ska tillämpas inte bara av poliser utan även av ”den som annars med laga stöd ska verkställa ett frihetsberövande”, d.v.s. exempelvis den som genomför ett envarsgripande.⁵⁷ Vad som anges i 10 § PL är en lista på situationer då polismän har rätt att använda våld. I andra punkten anges att detta är möjligt om man möts av motstånd eller flyktförsök vid laga frihetsberövanden. Det centrala i bestämmelsen är de principer som där uppställs kring våldsanvändning. Dessa är alltså tillämpliga även för enskilda vid lagliga envarsgripanden. Principerna som kommer till uttryck är de s.k. behovs- och proportionalitetsprinciperna.⁵⁸ I

⁵⁵ Se avsnitt 2.3.

⁵⁶ Boucht, J., *Polisiär våldsanvändning: en straff- och offentligrättslig undersökning*, Iustus, Diss. Uppsala universitet, Uppsala 2011, s. 108 f.

⁵⁷ Berggren, N.O. & Munck, J., *Polislagen: en kommentar*, 9. uppl., Norstedts juridik, Stockholm 2011, s. 175.

⁵⁸ Principerna har i doktrinen definierats på olika sätt. Denna uppdelning är den som är gjord i 1975 års polisutredning (SOU 1979:6 s. 294 f.). Till denna indelning ansluter sig Sjöholm (Sjöholm, E., *När och hur får polisen ingripa?: polisrättens allmänna grunder*, 2. uppl., LiberFörlag/Allmänna förlaget, Stockholm 1978, s. 90 ff.) och Norée (Norée, A., *Laga befogenhet: polisens rätt att använda våld*, Jure, Diss. Stockholms universitet, Stockholm 2000, s. 72 ff.). En annan indelning görs exempelvis av Petrán som talar om ändamåls- och proportionalitetsregler (Petrán, s. 27 f.).

10 § PL anges att den som lutar sig mot bestämmelsen får ”i den mån andra medel är otillräckliga och det med hänsyn till omständigheterna är försvarligt, använda våld”. Detta får ske vid utförandet av de åtgärder som räknas upp i bestämmelsen. Formuleringen är egentligen en upprepning från 8 § PL, som rör allmänna principer för polisingripanden, men som man har ansett vara motiverad.⁵⁹ En erinran i 10 § PL ter sig också rimlig vad envarsgripanden anbelangar. Detta eftersom det inte finns något tydligt lagstöd för att 8 § PL är tillämplig vid dessa. Principerna i de båda bestämmelserna är alltså avsedda att överensstämja med varandra.⁶⁰

Behovsprincipen innebär att våld bara får användas då det är nödvändigt utifrån ett vanligt omdömesgillt bedömande. Detta kan konkretiseras i fyra handlingsregler. För det första ska man välja den *minst ingripande åtgärden* som finns tillgänglig för att uppnå ett eftersträvat syfte. Grundtanken är att det finns många medel att tillgå innan våld ska bli aktuellt. Den andra regeln är att åtgärden ska vara *ändamålsenlig*. Det ska alltså göras någon form av prognos kring att åtgärden kommer att vara framgångsrik för att man ska vrida denna. För det tredje ska åtgärden vara *tillräcklig* – en princip som till synes ligger nära ändamålsenligheten. Regeln tar sikte på de medel som används, där man ska göra en utvärdering av om dessa kommer att vara tillräckliga för att uppnå önskat resultat. Regeln ska dock inte ses som ett absolut krav på att helt undanröja en störning eller fara. Slutligen finns det en regel om *varaktighet*. Ett ingripande ska upphöra så snart syftet uppnåtts eller visat sig vara resultatlöst.⁶¹

Precis som i många andra områden av juridiken, tillämpas en proportionalitetsprincip vid våldsanvändning som tvångsmedel. I 10 § PL kommer den till uttryck genom formuleringen att en åtgärd måste vara *försvarlig*.⁶² Principens innebörd vad gäller våldsanvändning är att en avvägning måste göras mellan mål och medel. Den konkreta innebörden av detta är inte helt entydig i doktrinen⁶³ men förarbetena pekar på att den skada som vållas inte ska stå i missförhållande till åtgärdens syfte.⁶⁴ Detta ligger nära tankesättet att en avvägning ska ske mellan den vikt som åtgärden har och den grad av våld som används.⁶⁵ Ett allvarligare hot kan alltså stävjas med mer kraftfulla medel.⁶⁶

⁵⁹ Prop. 1983/84:111 s. 93.

⁶⁰ Boucht, s. 254.

⁶¹ Norée, s. 74 f.

⁶² Det är inte självklart att likhetstecken kan sättas mellan begreppen försvarlighet och proportionalitet. Det har hävdats att en åtgärd kan vara proportionerlig men ändå inte försvarlig (se Frände, D., *Allmän straffrätt*, 3. uppl., Helsingfors universitet, Juridiska fakulteten, Helsingfors 2004, s. 165). Begreppen kommer i detta arbete dock att behandlas synonymt.

⁶³ Se Boucht, s. 268.

⁶⁴ Prop. 1988/89:124, s. 26.

⁶⁵ Norée, s. 206.

⁶⁶ Norée, s. 76.

Utöver dessa principer finns ytterligare bestämmelser som reglerar befogenhet vid envarsgripande, i form av regler om beslag och visitation.⁶⁷

4.3 Fysiskt våld

De ovan behandlade principerna, är främst avsedda att användas av poliser i deras tjänsteutövning. Det är dock tydligt av den lagtekniska utformningen att de ska tillämpas även vid envarsgripanden. De faktiska åtgärder som får tillgripas har konkretiserats i såväl praxis som doktrin.⁶⁸

Frågan om vilken grad av våld som får användas har många gånger kommit upp till prövning i samband med envarsgripanden, om än inte högsta instans. Högsta domstolen har dock uttalat sig om våldsanvändning i andra sammanhang såsom i nödvärnsbedömningar. Ramarna för våldsanvändning är snävare vid envarsgripanden än vid nödvärn men domskälen kan ändå vara av intresse som en illustration av en absolut yttre gräns. HD har bland annat uttalat sig kring användande av vapen och konstaterat att det endast i ”utpräglade undantagsfall” kan accepteras att man använder ett livsfarligt vapen för att freda sig.⁶⁹ Vad gäller skjutvapen har det uttalats att avlossande av skott mot någon, bara kan vara proportionerligt under ”speciella omständigheter.”⁷⁰

De rättsfall som rör våldsanvändning vid envarsgripanden har avgjorts i underinstanserna. Domskälen i avgörandena ger ofta uttryck för den avvägning som ska ske och därför sätts gränserna olika, beroende på omständigheterna i de enskilda fallen. Även om gränserna på grund av detta, i viss mån är flytande, har det gjorts tydliga markeringar om vad som är alltför långtgående. Användande av skjutvapen är något som kommit att behandlas även i förhållande till envarsgripande, i RH 1987:7. I det aktuella avgörandet var det dock ej fråga om att skjuta mot en person. I fallet ansågs en man ha en grundläggande rätt till envarsgripande efter att en pojke stulit en skylt från hans fastighet. Det bedömdes dock som alltför långtgående att, för att stoppa tjuven, sikta med ett gevär och ropa ”Stanna, annars skjuter jag” och därefter skjuta ett gevärsskott i tanken på pojkens motorcykel. Skyltägaren blev således dömd för bl.a. framkallande av fara för annan och olaga hot. Om hotet eller skottet ensamt gick utöver vad som var tillåtet är inte något som framgår av domskälen.

I fallet ovan tog man viss hänsyn till att det stulna var av ett mindre värde. Detta ger en tydlig illustration av hur proportionalitetsavvägningen ska gå till i dessa fall. Ett allvarligare brott hade gett större anledning till ingripande och således större utrymme för våldsanvändning. Det finns dock fall där det har varit fråga om så pass kvalificerat våld att det torde finnas lite eller inget utrymme att finna detta försvarligt, oavsett vilket syfte

⁶⁷ Se avsnitt 4.5 och 4.6 nedan.

⁶⁸ I doktrinen har detta emellertid främst kopplats till polisens våldsutövning. Se närmare om polisåtgärder Boucht s. 154 ff. och Norée s. 168 ff.

⁶⁹ NJA 1994 s. 48.

⁷⁰ NJA 1995 s. 661.

våldsbrukaren har haft. I ett avgörande var omständigheterna sådana att det, i samband med envarsgripande, hade förekommit slag och sparkar mot huvud och kropp. Domstolen konstaterade att detta ”självklart inte” kan vara försvarligt.⁷¹ Svea hovrätt fastslog i ett annat mål där det förekommit knytnävsslag mot ansikte och kropp samt struhtag, att ett envarsgripande inte ger rätt att utöva sådant våld. Domstolen uttryckte att detta gällde ”under alla förhållanden”.⁷² Det tycks således finnas visst våld som ligger bortom området för vad som kan vägas upp av åtgärdens syfte eller vikt och som alltså aldrig kan vara försvarligt.

Även om det finns en gräns för hur långt man får gå, blir bedömningen av våldsanvändningen i regel något som måste vägas mot det brott för vilket man griper. I ett mål, där brottet som grundade rätt till envarsgripande bestod i ett tillgrepp av en fjärrkontroll, anslöt sig Svea hovrätt till tingsrättens bedömning att ”klart obefogat våld” hade brukats. Den gripande hade då vid upprepade tillfällen slagit förövaren på armar och ben med en expanderbar batong. Man tog hänsyn till att det tillgripna var av ringa värde.⁷³ En faktor för bedömningen var alltså att det var ett mindre allvarligt brott.

Det är svårare att hitta exempel på det omvända resonemanget – att allvarligare brott har skapat en vidgad möjlighet till våldsanvändning. I det tidigare nämnda Göta hovrätt mål B 1897-11, godtogs att man vid gripande utdelade slag med en snöskyffel och en golfklubba mot förövaren. Det var där fråga om en gärningsman som, efter att gripandet inletts, dragit kniv mot de gripande och senare kom att hugga en av dessa. Våldet som använts mot gärningsmannen ansågs vara försvarligt med hänsyn till omständigheterna. De omständigheter som åsyftas i domskälen är nog snarast gärningsmannens agerande efter att gripandet inletts. Att tillåta användandet av tillhyggen får ses som tämligen långtgående i förhållande till vad som annars godtagits i dessa sammanhang,⁷⁴ även om det fastslogs att förövaren inte erhöll någon allvarligare skada. Vad domstolen inte tydligt uttryckte var vilken betydelse det ursprungliga brottet som grundade rätten till envarsgripande hade för försvarlighetsbedömningen. Det kan kring detta anmärkas att domstolen konstaterade att rätten till envarsgripande grundades på ett skadegörelsebrott. Detta är ett förhållandevis lindrigt brott då det riktar sig mot egendom och inte kan leda till strängare straff än ett års fängelse.⁷⁵

Det finns fler exempel på att brottslingens beteende snarare än brottets allvar har varit avgörande. I Göta hovrätt mål B 2054-11 jagade en man efter en flyende inbrottstjuv som hade ramlat och slog denna på låret med en träpåk. Detta ansågs inte försvarligt. Det var i fallet fråga om ett inbrott i

⁷¹ Tingsrättens domskäl i Svea hovrätt mål B 545-10.

⁷² Svea hovrätt mål B 3623-09.

⁷³ Svea hovrätt mål B 4299-09. Jfr resonemanget i RH 1987:7 refererat ovan.

⁷⁴ Till åtgärder som har underkänts hör, förutom sådant våld och hot som nämnts i ovan refererade fall, även mindre ingripande åtgärder som att slänga ned någon på marken (Svea hovrätt mål B 9736-10) och att utdela ett enskilt slag i ansiktet som vållat skador som varit ”förhållandevis lindriga” (Hovrätten för Västra Sverige mål B 1178-11).

⁷⁵ 12 kap. 1 § BrB.

hemmet vilket ofta torde utgöra grov stöld.⁷⁶ Detta är ett allvarligare brott än skadegörelse som det var fråga om i föregående fall där våldet ansågs försvarligt. Hovrätten anmärkte att försvarligheten kan påverkas av att förövaren gör motstånd eller försöker undkomma. I fallet var det dock fråga om en liggande och försvarslös person. Som man formulerade sig utgjorde motstånd och flyktförsök exempel på omständigheter som kan påverka försvarligheten.

4.4 Förflyttning och förvar

Det finns ingen uttrycklig reglering som vid envarsgripande ger rätt att förflytta gärningsmannen eller på något sätt spärra in denne. En rätt och skyldighet att ta gripna personer i förvar finns i 24 kap. 22 § RB men bestämmelsen äger enbart tillämpning för polismän.⁷⁷ Det finns visst utrymme för enskilda att utföra liknande åtgärder inom ramen för vad som är tillåtet enligt 10 § PL. I praxis tycks dock ramarna för detta vara tämligen snäva. Hovrätten för Västra Sverige underkände, i RH 2008:58, ett handlande av två butikskontrollanter, som innebar att en snattare med våld fördes bort från den plats där denne blev gripen för att istället placeras på en toalett 50 meter därifrån i väntan på polis. Hovrätten tog därvid hänsyn till att inväntandet uppenbart hade kunnat ske på annan plats. Resonemanget tycks ta utgångspunkt i behovsprincipen och bidragande faktorer till underkännandet var sträckan som den gripne förflyttades, att förflyttningen skedde med våld och att det skedde mot den gripnes vilja.

I praktiken bör det ofta finnas ganska stora möjligheter att förflytta den gripne, bara genom det faktum att den gripne ofta frivilligt går med på detta. När medföljandet bygger på samtycke är det inte nödvändigtvis så att ett envarsgripande ens kan anses påbörjat.⁷⁸ Det kan dock tänkas att även ett sådant medförande, utifrån omständigheterna kommer att bedömas inom ramen för 24 kap. 7 § andra stycket RB. Om man bortser från den inverkan ett samtycke kan ha, torde åtgärden som sådan – att uppmana någon att följa med – vara tillräcklig för att kunna utgöra ett gripande.⁷⁹

I detta sammanhang finns en dom från 2012 som är av intresse. I Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1053-12 greps en man av personalen, när han i en butik ansökte om ett kreditkort med hjälp av ett falskt ID-kort. I domskälen ges ingen närmare redogörelse för när envarsgripandet inleddes eller vad detta grundades på men väl att det var fråga om ett sådant. Det

⁷⁶ Holmqvist, L., Leijonhufvud, M., Träskman, P.O., Wennberg, S., *Brottsbalken: en kommentar. D. 1, (1-12 kap.): brottent mot person och förmögenhetsbrotten m.m.*, 6 studentutg., Norstedts juridik, Stockholm 2009, s 8:33 ff.

⁷⁷ Fitger, s. 24:34.

⁷⁸ Fitger, s. 24:33 f. och Westerlund 2010, s. 72.

⁷⁹ Denna ståndpunkt intas i JO 2000/01 s. 159 och SOU 2002:44 s. 77. Frågan är dock inte oproblematiserad. I tidigare utredningar har uttalats att en förfrågan om medföljande inte ska ses som envarsgripande (SOU 1971:10 s.111, SOU 1982:39 s. 257 och Prop. 1983/84:187 s. 27). Westerlund ansluter sig till denna uppfattning (Westerlund 2010, s. 72) men diskuterar främst frivilliga medföljanden och inte åtgärden som sådan. Fitger berör detta men tar inte ställning på annat sätt än konstatera att frågan är komplicerad (Fitger, s. 24:33).

tycks ha varit fråga om ett gripande grundat på ett försök till bedrägeri. Hovrätten konstaterade att personalens utförda åtgärder inte gick utöver den rätt som ges vid ett envarsgripande. Vad personalen gjorde, var att föra med sig mannen till ett mindre omklädningsrum genom att lura denne att han skulle invänta att ett telefonsamtal skulle göras angående hans kreditkortsansökan. I omklädningsrummet stod tre personalmedlemmar i dörren och mannen nekades att gå på toaletten vid förfrågan. Personalen upplyste inte mannen om att denne gripits eller att han hade gjort något brottsligt. Så skedde inte heller när mannen uttryckligen frågade vad som hände. Under förloppet behöll man också mannens falska ID-kort, vilket han tidigare hade överlämnat till personalen. Hovrätten fäste tilltro till att mannen i denna situation kände sig trängd och pressad. Efter detta händelseförlopp bröt sig mannen fri genom att dra kniv och både hota och skada medlemmar av personalen. Detta ledde till att mannen dömdes för bl.a. vållande till kroppsskada och olaga hot. Hovrätten godtog här till synes ganska långtgående åtgärder från personalen vad gäller medförande och förvar även om något fysiskt tvång inte förekom. En obesvarad fråga är om mannens agerande från och med framdragandet av kniven på något sätt påverkade bedömningen. Detta är något som inte kom till tydligt uttryck i domskälen.

4.5 Beslag

Vid lagliga envarsgripanden ges utöver de befogenheter som uppställs av 10 § PL, en rätt, enligt 27 kap. 1 § RB, att ta föremål i beslag för att underlätta brottsutredning eller för att återta frånhänta objekt. Som beviskrav uppställs då att föremålet *skäligen kan antas* antingen ha betydelse för brottsutredning, vara avhänt någon genom brott eller förverkat på grund av brott. Att denna bestämmelse är tillämplig även vid envarsgripande framgår av 27 kap. 4 § RB som ger rätt till beslag vid gripanden ”med laga rätt”.

Vid ingripanden mot exempelvis snatteri, torde det tillgripna, i praktiken, ofta lämnas tillbaka frivilligt och då krävs inte att man gör ett formellt beslag. Att enskilda gör beslag enligt 27 kap. 1 § RB torde sällan inträffa överhuvudtaget. Det är dock en rätt som finns även för enskilda. När det sker, ska det föranleda att polis kommer till platsen för att överta det beslagtagna och för att se till att behörig person inom polismyndigheten prövar beslaget.⁸⁰ Det finns också en annan beslagsbefogenhet. En gammal, ännu gällande regel från strafflagens tid, ger rätt att, oavsett syfte, återta stulna föremål bl.a. om detta sker ”å färsk gärning”.⁸¹ Det krävs då inte att återtagandet sker i samband med ett gripande.⁸²

Man kan dra en skiljelinje mellan sådana beslag som ryms inom 27 kap. RB och sådana beslag som kan utgöra en del i den våldsutövning som ryms

⁸⁰ SOU 2002:44 s. 93 f.

⁸¹ 16 § sjätte punkten förordningen den 16 februari 1864 (nr 11 s. 101) om nya strafflagens införande och vad i avseende därå iakttagas skall. Denna är gällande enligt 14 § lagen (1964:163) om införande av brottsbalken.

⁸² Fitger, s. 24:36 c.

inom 10 § PL. En fråga som har varit uppe till prövning i Högsta domstolen är huruvida man kan utnyttja beslag som ett påtryckningsmedel vid envarsgripanden. I NJA 1990 s. 324 tog en väktare en handväska från en snattare. Detta godtogs som en åtgärd inom ramen för 10 § polislagen och man framförde bland annat att åtgärder mot egendom alltid är mindre allvarliga än våld mot person, som bestämmelsen ju också ger rätt till. Man godtog också att detta skedde som ett påtryckningsmedel. Två justitieråd skrev sig skiljaktiga och hävdade att egendom, enligt bestämmelsen, endast får tas för att direkt bryta motstånd från den gripne och att omhändertagande av egendom således inte kan användas enbart som ett påtryckningsmedel. Hovrätten över Skåne och Blekinge har i ett senare avgörande, mål B 2733-07, godtagit beslag som påtryckningsmedel med hänvisning till NJA 1990 s. 324. I fallet godtogs att en snyltande taxikund hölls kvar genom att chauffören tog hand om dennes glasögon. Hänsyn togs till att ägaren till glasögonen inte skadats eller blivit utsatt för särskilt våld då glasögonen togs.

En förutsättning för att använda beslag som påtryckningsmedel torde vara att det sker som ett led i ett gripande. I en dom från Hovrätten för Västra Sverige, som också rörde en taxisnyltare, ansågs det inte godtagbart att tillgripa snyltarens mobiltelefon. Detta eftersom telefonen endast togs som en pant för att få betalt för taxiresan. Chauffören hade inte för avsikt att tillkalla polis. Hovrätten ansåg att tillgreppet, med hänsyn till detta, inte utgjorde ett led i ett gripande eller ett beslag i den mening som åsyftas i beslagsbestämmelsen i 27 kap. 1 § RB. Chauffören dömdes istället för egenmäktigt förfarande.⁸³

4.6 Kroppsvisitation

Polislagen ger en rätt enligt 19 § första stycket första punkten att kroppsvisitera den gripne men endast i den utsträckning som är nödvändig ”av säkerhetsskäl för att vapen eller andra farliga föremål skall kunna tas om hand”. Denna del av bestämmelsen är tillämplig även vid envarsgripande enligt 29 § andra stycket PL. I övrigt ges ingen möjlighet till kroppsvisitation eller kroppsbesiktning för enskilda – exempelvis är de bestämmelser som finns i 28 kap. RB kring detta inte tillämpliga vid envarsgripande. Detta innebär bland annat att man inte kan beslagta egendom i syfte att fastställa identiteten på gärningsmannen.⁸⁴

4.7 Frisläppande

En befogenhet som finns vid envarsgripande och som, ur gärningsmannens perspektiv, måste ses som den mest lockande åtgärden, är möjligheten att försätta den gripne på fri fot. Detta är något som en enskild person har rätt att göra innan ett överlämnande till polisman har skett.⁸⁵ Polismän har också

⁸³ Hovrätten för Västra Sverige mål B 1178-11.

⁸⁴ Fitger, s. 24:36 c.

⁸⁵ Fitger, s. 24:36 a.

befogenhet att häva ett envarsgripande – även sådana som har skett på helt laglig grund. Det krävs ingen särskild anledning till detta, utan det är tillräckligt att polisen exempelvis har för mycket att göra för tillfället. Den gripne ska på motsvarande sätt släppas om det inte finns någon praktisk möjlighet för polis att ta ställning till gripandet.⁸⁶

4.8 Nödvärn och excess

Om frisläppande är den *minst* ingripande åtgärden som får utföras vid ett envarsgripande torde den andra sidan av skalan präglas av att reglerna om nödvärn och nödvärnsexcess på olika sätt kan bli tillämpliga vid envarsgripande. Någon närmare undersökning av rekvisiten i dessa bestämmelser kommer inte att ske i detta arbete. Här ska kring detta bara erinras om att nödvärnsbestämmelsen ger rätt att försvara sig mot bl.a. brottsliga angrepp och att ramarna för de gärningar som då får vidtas är att de inte får vara *uppenbart oförsvarliga*.⁸⁷ Bestämmelsen om nödvärnsexcess stadgar att man dessutom ska gå fri från ansvar om man, vid agerande utifrån nödvärnsbestämmelsen eller 10 § PL, går längre än vad som medges av rekvisiten där, under förutsättning att man *svårligen kunde besinna sig*.⁸⁸ Reglerna ger alltså vidare befogenheter än 10 § PL under vissa förutsättningar.

Nödvärnsbestämmelserna kan bli inblandade på olika sätt vid envarsgripande. För det första kan den som *utför ett envarsgripande*, beroende på omständigheterna, komma att omfattas av rätten till nödvärn. Om en gripen person börjar göra motstånd, kan dennes handlande nämligen övergå från att vara ett brott som ertappats på bar gärning till att vara ett brottsligt angrepp. Den gripande kan mot sådant våld värja sig med nödvärn.⁸⁹ Att en sådan rätt finns framgår *ipso jure* genom 24 kap. 1 § BrB, då inget i den bestämmelsen antyder att den inte skulle vara tillämplig vid envarsgripande. Det är dock svårt att hitta exempel från praxis där man har resonerat kring att den gripande skulle handla i nödvärn i samband med ett envarsgripande. I flera fall kan man istället se hur ett helt händelseförlopp bedöms inom ramen för envarsgripandebestämmelsen trots att gärningsmannens våldsanvändning eskalerat efter det att denne gripits.⁹⁰

Den andra situationen som kan aktualisera nödvärnsbestämmelsen är då den *gripne* har rätt att handla i nödvärn. Detta inträder typiskt sett då någon utför ett otillåtet envarsgripande. Ett exempel på detta ges av det tidigare refererade fallet RH 1998:90.⁹¹ Där brast förutsättningarna för att gripa *på bar gärning* och 24 kap. 7 § RB var således inte tillämplig på ett handlande där en person hållits fast. Fasthållandet konstaterades då utgöra ”i vart fall

⁸⁶ Lindberg, s. 227.

⁸⁷ 24 kap. 1 § BrB.

⁸⁸ 24 kap. 6 § BrB.

⁸⁹ Fitger, s. 24:36 b.

⁹⁰ Se de ovan refererade Göta hovrätt mål B1897-11 och Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1053-12.

⁹¹ Avsnitt 3.4.

ofredande” vilket föranledde nödvärnsrätt. Motsvarande rätt har också tilldelats en person som, i ett annat fall, blivit felaktigt gripen genom att personen inte befanns ha begått något brott.⁹² Efter att en nödvärnssituation har upphört torde det ofta finnas en kvarvarande rätt till envarsgripande.⁹³ Den finurlige kan här se att ett otillåtet envarsgripande torde kunna föranleda en rätt för den gripne att genomföra ett *eget* envarsgripande – ett intressant tankeexperiment men knappast ett vanligt förekommande handlingssätt i praktiken eller en praktisk rättslig lösning.

I enlighet med konstaterandet ovan – att nödvärnsrätt finns vid otillåtna envarsgripanden – är nödvärnsrätt på motsvarande sätt utesluten när ett envarsgripande faktiskt har skett helt lagligt.⁹⁴ Ett motstånd i ett sådant fall kan vara brottsligt och kan även leda till en omrubricering av det ursprungligen begångna brottet exempelvis genom att en stöld istället klassificeras som ett rån.⁹⁵ Nödvärnsrätt är också självfallet utesluten om gripandet ändå inte hade utgjort ett angrepp på det sätt som förutsätts i nödvärnsbestämmelsen.⁹⁶ Så är exempelvis fallet vid bristande uppsåt.⁹⁷

Regeln om nödvärnsexcess har inte kommit att behandlas närmare i samband med envarsgripande. Regeln fungerar på samma sätt vid envarsgripanden som vid andra tillfällen men gripandet i sig ger ingen rätt till excess.⁹⁸ Ett minsta krav för att regeln ska bli tillämplig torde således vara att 10 § PL har satts i spel. Det avgörande i 24 kap. 6 § BrB är att man *svårligen kunde besinna sig*. Det som dock kan föranleda svårigheter i dessa sammanhang är att det finns tre olika nivåer eller trösklar för vad som är tillåtet, beroende på om man stödjer sig på regeln om envarsgripande, nödvärn eller nödvärnsexcess. Detta skulle innebära att man för varje skede i ett händelseförlopp måste ta ställning till om förutsättningarna för dessa regler är uppfyllda för att veta vilken grad av våld som är tillåtet just då. Exempelvis kan ett brottsligt angrepp, som ger rätt till nödvärn, vid en viss tidpunkt övergå till att enbart vara ett nyligen förövat brott som ger rätt till envarsgripande. Enligt systematiken ska då också våldsutövningen vid denna tidpunkt övergå från att vara *inte uppenbart oförsvarlig* (24 kap. 1 § BrB) till att vara *försvarlig* (10 § PL), för att vara tillåten. Detta torde kunna föranleda svåra tillämpningsproblem och märkliga effekter.⁹⁹ HD tog ställning kring denna fråga i NJA 1994 s. 48 där man tillät nödvärnsregelns mer långtgående befogenhet i en situation där nödvärnssituationen egentligen hade upphört. Man konstaterade att: ”När det är fråga om ett kortvarigt händelseförlopp utmynnande i att polis anländer på kallelse av den bestulne, får nödvärnsbestämmelserna anses reglera hela skeendet.”

⁹² Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 2778-10.

⁹³ Jareborg, N., *Allmän kriminalrätt*, Iustus, Uppsala 2001, s. 256.

⁹⁴ Se Göta hovrätt mål B 2809-08, Göta hovrätt mål B 1897-11 samt Svea hovrätt mål B 2706-11.

⁹⁵ Jfr RH 1999:116.

⁹⁶ Jfr Göta hovrätt mål B 3084-08.

⁹⁷ Jareborg 2001, s. 257.

⁹⁸ Diesen, s. 61.

⁹⁹ Denna problematik uppmärksammas av Boucht, s. 311 f.

Man framhävde att en annan lösning hade varit opraktisk och fått för allmänheten svårbegripliga effekter.

4.9 Särskilda befogenheter för vissa personer

Intrycket man får redan av namnet på institutet envarsgripande, är att det gäller lika för alla och att alla därför har samma befogenheter vid tillämpningen av det. Till stor del stämmer detta men det finns vissa personkategorier som på olika sätt kan komma att erhålla en särställning vid envarsgripanden. Detta genom att det finns närliggande befogenhets- och skyddsregler som i viss mån ändrar förutsättningarna. Dessa utgörs av specialregler formulerade i lag. En mer invecklad fråga är om det också finns utrymme att behandla olika personkategorier på skilda sätt, vid tillämpning av rekvisiten i själva envarsgripandereglerna. Denna fråga kommer att behandlas närmare i avsnitt 5.6.

Det finns flera olika *yrkeskategorier* som kan hamna i en juridisk särställning vid genomförande av envarsgripande. Det kan inledningsvis konstateras att det finns många yrkeskårer som, likt poliser, har tilldelats speciella lagliga våldsbefogenheter. Sådana befogenheter finns för bl.a. militärer, tullpersonal, kustbevakningspersonal, kriminalvårdspersonal, ordningsvakter, skyddsvakter, förrättningsmän, järnvägstjänstemän samt besättningspersonal på luftfartyg.¹⁰⁰ Dessa yrkesutövare stödjer sig alltså inte primärt på envarsgripanderegeln och är av den anledningen inte av närmare intresse för denna undersökning. Det som dock är intressant att notera är att det finns ett antal yrkeskategorier som i princip *helt* stödjer sina våldsbefogenheter på det som brukar kallas för var mans rätt. De får alltså grunda sin våldsutövning på reglerna om envarsgripande och nödvärn. Till sådana yrkesgrupper hör väktare och butikskontrollanter.¹⁰¹ Även biljettkontrollanter på exempelvis tunnelbana och spårvagn lutar sig mot dessa regler,¹⁰² samt naturligen alla andra yrkesutövare som saknar specialreglering.

Här ska något sägas om yrkeskategorin väktare. Dessa är anställda av privata bevakningsföretag, till skillnad från ordningsvakter som är förordnade av myndighet.¹⁰³ Det kan ligga nära till hands att uppfatta väktares våldsbefogenhet som mer långtgående än vad som gäller för envar. Detta bland annat på grund av den yttre manifestation som sker av att dessa har rätt att hålla sig med viss utrustning. Väktare har under vissa förutsättningar rätt att bära batong, handfängsel och skjutvapen samt att föra

¹⁰⁰ Uppräkning hämtad från Ågren som också redogör för de relevanta lagbestämmelserna, Ågren, J., Trafiktjänstemäns befogenheter vid fall av bedrägligt beteende, *Festskrift till Suzanne Wennberg*, Norstedts juridik, Stockholm 2009, s. 529.

¹⁰¹ Jareborg 2001, s. 276.

¹⁰² De omfattas bl.a. inte av de särskilda befogenheter som ges av järnvägslagen (2004:519), enligt 1 kap. 1 § andra stycket nämnda lag. Se närmare Ågren.

¹⁰³ Jareborg 2001, s. 276.

fram hundekipage. Kraven för att få göra detta är bland annat att viss utbildning ska ha genomgåts.¹⁰⁴ Det ska understrykas att det, med ett undantag, inte innebär någon vidgning av våldsbefogenheten att sådan utrustning får bäras. Den extra befogenhet som finns, är att väktare vid envargripanden har en särskild rätt att belägga någon med handfängsel. Detta under förutsättning antingen att det är *nödvändigt* av säkerhetsskäl vid förflyttning av den gripne, eller att denne uppträder våldsamt och det är *absolut nödvändigt* med hänsyn till säkerhet för liv och hälsa.¹⁰⁵

Förutom det ovan nämnda, ges alltså inga särskilda befogenheter för väktare. Istället regleras, i Rikspolisstyrelsens allmänna råd kring väktare, vilka specifika omständigheter som krävs för att väktarnas utrustning ska få tas i bruk. Där anges att ramarna för användande av batong sätts av 10 § PL.¹⁰⁶ Vad gäller användande av hund, får denna endast användas vid sådan kroppsvisitation som envar får vidta vid gripande och vid sådana nödvärnssituationer som utgörs av ett brottsligt angrepp.¹⁰⁷ Slutligen, angående skjutvapen, får dessa bara användas för att skydda sig själv eller annan från brottsligt angrepp i enlighet med nödvärnsbestämmelsen.¹⁰⁸ Eftersom de angivna förutsättningarna samtliga ligger inom var mans rätt kan det konstateras att väktare i tjänst, rent lagtekniskt, faktiskt har snävare handlingsramar än enskilda att agera när de brukar sin utrustning. Detta med undantag av reglerna om handfängsel. Oaktat lagtextens lydelse kan det dock tänkas att vissa differenser i tillämpning kan följa av väktares ställning och utbildning.¹⁰⁹

Vad gäller ordningsvakter har dessa större befogenheter än väktare genom att de innehar vissa polisiära funktioner. I Rikspolisstyrelsens allmänna råd om ordningsvakter finns en befogenhetskatalog för dessa. Denna innefattar bl.a. motsvarande rätt som för väktare att använda handfängsel men även andra befogenheter som att hindra rymlingar enligt 24 kap. 2 § BrB.¹¹⁰ De utökade befogenheterna är föranledda av deras funktion som upprätthållare av ordningen. När ordningsvakter istället har utfört envargripanden, har de emellertid bedömts ha lika snäva befogenheter som envar.¹¹¹

Vissa av de personkategorier som i stort har samma våldsbefogenheter som enskilda, intar ändå en rättslig särställning genom att de omfattas av reglerna om tjänstemän. Enligt 17 kap. 1 § BrB kan man dömas för *våld eller hot mot*

¹⁰⁴ 8 kap. 12-14 §§ och 19 § Rikspolisstyrelsens föreskrifter och allmänna råd till lagen (1974:191) om bevakningsföretag och förordningen (1989:149) om bevakningsföretag, RPSFS 2012:18 (FAP 579-2). Jfr 2 kap. 3 § d) och 3 kap. 7 § vapenlagen (1996:67).

¹⁰⁵ 4 kap. 10 § häkteslagen (2010:611) jämförd med 8 kap. 12 § tredje stycket RPSFS 2012:18 (FAP 579-2).

¹⁰⁶ 8 kap. 13 § andra stycket RPSFS 2012:18 (FAP 579-2).

¹⁰⁷ 8 kap. 15 § RPSFS 2012:18 (FAP 579-2). Jfr. 24 kap. 1 § första punkten BrB och 19 § första stycket första punkten PL. Se om kroppsvisitation avsnitt 4.6.

¹⁰⁸ 8 kap. 19 § RPSFS 2012:18 (FAP 579-2). Jfr. 24 kap. 1 § första punkten BrB.

¹⁰⁹ Se närmare avsnitt 5.6.

¹¹⁰ 7 kap. 6 § Rikspolisstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om ordningsvakter, RPSFS 2012:17 (FAP 692-1).

¹¹¹ Se Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 2851-07 och Göta hovrätt mål B 817-04.

tjänsteman om man med våld eller hot om våld förgriper sig på någon i dennes myndighetsutövning. Det finns även bestämmelser som straffbelägger att under vissa omständigheter hindra, hämnas mot eller sätta sig till motvärn mot myndighetsutövning. Detta genom brotten *förgripelse mot tjänsteman* och *våldsamt motstånd* i 17 kap. 2 och 4 §§ BrB. Även om väktare är privat anställda omfattas de av dessa bestämmelser genom att de ingår i den vidgade krets för tillämplighet som anges i 17 kap. 5 § BrB.¹¹² Om man bortser från sådan uttrycklig reglering för tillämplighet och ser enbart till lydelsen i de angivna brottsbestämmelserna, är det ingen enkel fråga att avgöra vilkas handlingar som ska falla under rekvisitet myndighetsutövning.¹¹³ Vad gäller de yrkeskategorier som här har behandlats kan sägas att en väktare som var på rast ansågs, i RH 2004:90, inte omfattas. I NJA 1980 s. 421 I-III fann HD personal vid spårvagns- och busstrafik i Göteborg falla under bestämmelsen, då de haft rätt att meddela säkerhetsanvisningar enligt stadens ordningsstadga. Befinns man höra till myndighetsutövare enligt 17 kap. BrB erhåller man förvisso ingen utökad befogenhet i form av ett utökat handlingsutrymme, dock erhålls ett extra skydd som i viss mån kan tänkas påverka agerandet för folk som interagerar med myndighetsutövaren. Det ska understrykas att det inte är faktumet att man tillhör en viss yrkeskategori som gör att man omfattas, utan det faktum att man utövar myndighet.¹¹⁴

Motvikten till att man får ett extra skydd vid myndighetsutövning är att man också får ett ökat ansvar genom bestämmelsen om tjänstefel. I 20 kap. 1 § BrB stadgas straffansvar för uppsåtligt eller oaktsamt åsidosättande av den tilldelade uppgiften, vid icke ringa fall. Bestämmelsen sätter alltså gränser för myndighetsutövare på ett sätt som snävar av befogenheten för dessa. Kring denna regel finns ingen utvidgad tillämpning för väktare, likt den i 17 kap. 5 § BrB. Väktare kan således bara begå tjänstefel om de innehar ett uppdrag som kan klassas som myndighetsutövning. En effekt av tjänstefelsregeln är att straffansvar kan förekomma även vid samtycke till ett gripande. Samtycke är annars något som friar från straffansvar enligt 24 kap. 7 § BrB.¹¹⁵

Ett något oklart område är förhållandet mellan tjänstemannabrotten och envarsgripande. I det tidigare refererade RH 2008:58 som gällde ett butikssnatteri ansåg tingsrätten att tjänstemannaskydd var *uteslutet* eftersom butikskontrollanter som ingriper gör detta med stöd av regeln om envarsgripande. Hovrätten tog en något annorlunda väg i sin motivering men uttalade sig inte tydligt emot tingsrättens ställningstagande i denna fråga. En vid tolkning skulle antyda att man ansåg att tjänstemannaskydd

¹¹² Jfr 7 § lagen (1974:191) om bevakningsföretag.

¹¹³ Se närmare Westerlund, G., *Våld mot tjänsteman och andra närbesläktade brott enligt 17 kap 1-5 §§ brottsbalken*, Juristförlaget, Diss. Lunds universitet, Lund 1990, s. 41 ff. och Holmqvist, L., Leijonhufvud, M., Träskman, P.O., Wennberg, S., *Brottsbalken: en kommentar. Del 2, (13-24 kap.): brotten mot allmänheten och staten m.m.*, 6., studentutg., Norstedts juridik, Stockholm 2009, s. 20:11 ff.

¹¹⁴ Westerlund 1990, s. 64 ff. Här ges också exempel på yrkeskategorier som ansetts *kunna* falla inom detta.

¹¹⁵ Fitger, s. 24:32 b.

aldrig finns vid envarsgripanden. Formuleringen kan dock ses blott som en erinran om att butikskontrollanter som utgångsläge överhuvudtaget inte omfattas av tjänstemannaskyddet. Om man ser till *väktare* framgår det av specialreglering att dessa ska erhålla tjänstemannaskydd då de är i processen att ”utföra bevakningstjänst”,¹¹⁶ vilket även torde innefatta tillfällen då envarsgripanden genomförs. Hovrättsdomen ger dock en antydning om att envarsgripanden svårligen kan komma att räknas till myndighetsutövning.¹¹⁷

Utöver de befogenhetsskillnader gentemot enskilda som kan följa av, eller med koppling till, en yrkesroll, finns det andra omständigheter som kan göra att man erhåller särskilda befogenheter. I förhållande till nödvärn kan anmärkas att inte bara den som själv blir utsatt för nödvärnssituationen utan även de som hjälper denna person har rätt till *inte uppenbart oförsvarligt* våld enligt 24 kap. 5 § BrB. En sådan rätt ansågs finnas i RH 1998:90 när en person hjälpte en annan person att undkomma ett otillåtet envarsgripande.

4.10 Avslutande kommentarer

Svaret på alla frågor kring våldsbefogenheter, tycks vara att det handlar om avväganden. Att varje situation kräver egna avväganden om de där föreliggande omständigheterna innebär dock inte att man inte kan urskönja generella ramar kring hur dessa bedömningar ska gå till. Till synes, kan man ganska enkelt urskilja och kategorisera de olika åtgärder som står till buds vid ett envarsgripande, likt avsnittsindelningen ovan. Man kan också vad gäller avvägningen som sådan se att det faktiskt *finns* allmängiltiga gränser i det att vissa åtgärder, såsom mer långtgående våldsanvändning, aldrig kan vara godtagbara inom ramen för 10 § PL. En nedre gräns finns också i att man möjligen överhuvudtaget inte hamnar i envarsgripandereglererna vid ett helt frivilligt medföljande. Det stora spann som finns mellan dessa gränser är dock ett problematiskt område.

En fråga man kan ställa sig här är hur avvägningen i 10 § PL egentligen går till. I doktrin och förarbeten föreslås något olika versioner av hur detta ska ske, men det tycks vara en fråga om att väga skadan eller graden av våldsanvändning mot åtgärdens syfte eller vikt. Utifrån detta synsätt kan flera av de avgöranden som har redovisats ovan tyckas märkliga. I fall där man har underkänt ett handlande som alltför långtgående tycks man oftare ta hänsyn till brottets ringa art.¹¹⁸ När man har tillåtit ett våldshandlande tycks man dock inte hänvisa till brottets allvar utan snarare ta fasta på det motstånd eller beteende som gärningsmannen uppvisat. Att gärningsmannen efter gripandets inledande varit aggressiv, var i vart fall den gemensamma nämnaren, i två av de behandlade målen där man bedömde att man höll sig inom ramarna för envarsgripande.¹¹⁹ När gärningsmannen i ett annat fall *inte* var aggressiv underkändes våldsanvändande till synes med beaktande

¹¹⁶ 7 § lagen (1974:191) om bevakningsföretag.

¹¹⁷ Väktare utövar i regel inte heller myndighet. Se bl.a. Göta hovrätt mål B-817-04.

¹¹⁸ Se RH 1987:7 och Svea hovrätt mål B 4299-09.

¹¹⁹ Göta hovrätt mål B 1897-11 och Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1053-12.

bl.a. av att denne inte gjort motstånd. Motstånd nämndes där snarare som ett exempel på något som kan påverka försvarlighetsbedömningen än som en förutsättning för våldshandlande.¹²⁰ I inget av dessa mål nämndes något om brottets art eller åtgärdens vikt.

Man kan fråga sig hur ovanstående resonemang förhåller sig till lagtexten. I 10 § första stycket andra punkten PL anges den möjlighet som finns till försvarlig våldsanvändning vid envarsgripande. Där anges att detta får ske om man möts av motstånd eller om den gripne försöker undkomma. Motstånd eller flyktförsök är alltså enligt lagtexten *förutsättningar* för våldsanvändning. Utifrån denna systematik tycks det märkligt att blanda in dessa rekvisit även som en del av försvarlighetsavvägningen. Förvisso ska försvarlighetsbedömningen enligt 10 § PL ske *med hänsyn till omständigheterna*, men bara det faktum att man gör en försvarlighetsbedömning ska vara ett uttryck för att motstånd eller flyktförsök föreligger. Detta torde då bara behöva beaktas igen i den mån ett sådant beteende påverkar vikten av ingripandet eller brottets allvar. Det som dock tycks ske i flera fall är att domstolarna gör en tämligen fri bedömning av hela händelseförlopp inom ramen för envarsgripande, där gärningsmannens beteende tycks vara mer avgörande än brottets art.

Det kan tyckas oproblematiskt vad domstolarna väljer att ta in i en försvarlighetsbedömning och i vilket skede denna sker, om händelseförloppet i stort påvisar att gärningsmannen utfört brott. Problemet här blir dock att se vad som ligger inom ett tillåtet envarsgripande. Detta ligger nära den tidigare behandlade problematiken kring olika trösklar för våldsanvändning vid envarsgripande och nödvärn. På samma sätt som det i vissa fall kan få orimliga konsekvenser att inte använda samma våldströskel för ett isolerat händelseförlopp kan det också vara orimligt att inte dela upp händelseförlopp i vissa fall. Det som kan tänkas hända är att större befogenheter tillåts i ett inledande skede för att en gärningsman i en senare fas har betett sig på ett aggressivt sätt. Tendenser till ett sådant tankesätt kan ses i Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1053-12. Den som skulle kunna drabbas av orimliga konsekvenser av ett sådant resonemang är gärningsmannen. En sådan konsekvens skulle vara att en gärningsman – som egentligen blir utsatt för ett otillåtet envarsgripande – inte kan tillgodogöra sig de rättigheter som den överträdelsen ger rätt till, på grund av att gärningsmannens eget handlande i ett senare skede klassificerar det tidigare envarsgripandet som tillåtet.

Denna typ av oönskade effekter kan vara skäl både till att i större utsträckning dela upp händelseförlopp i flera delar och till att hålla sig mer strikt till den försvarlighetsbedömning som framgår av lagtext, doktrin och förarbeten. Ett förlopp likt det ovan hade då istället kunnat bedömas enligt följande. I det inledande skedet bedöms tillåtligheten av envarsgripandet. Om detta inte möts av motstånd eller flyktförsök föreligger ingen rätt till våldsanvändning och annars ska försvarligheten av eventuellt våld bedömas

¹²⁰ Göta hovrätt mål B 2054-11.

utifrån brottets allvar och åtgärdens vikt. Om gärningsmannen i ett senare skede gör något brottsligt som att bruka våld eller hot, kan denna gärning också ge rätt till envarsgripande eller nödvärn, isolerat från det tidigare skedet.

Ovanstående bedömning ger vissa effekter som inte åstadkoms vid en bedömning av hela händelseförloppet inom ramen för envarsgripande. Detta främst genom att vissa, för gärningsmannen relevanta intressen, blir tillgodosedda. Genom en dylik bedömning av ett händelseförlopp, får ett inledande gripande som inte möts av motstånd, inte ske med våldsanvändning. Ett inledande gripande som *möts* av motstånd ger också *mindre* rätt till våldsanvändning om det rör sig om ett ringare brott. Detta oaktat om gärningsmannen senare blir våldsam. Om så är fallet kan den våldsamheten givetvis föranleda nödvärnsrätt eller en ny rätt till envarsgripande, där det kan tänkas att brottet är mer allvarligt och därför ger större befogenheter. Detta blir en mer precis bedömning av skeendet.

En kritik som kan framföras mot detta sätt att bedöma situationen är att en person som faktiskt utfört brott och som sedermera kommer att bruka våld, skulle kunna ”komma undan” med *inte uppenbart oförsvarligt* våld, genom att denne erhåller nödvärnsrätt vid ett otillåtet envarsgripande. Mot denna kritik kan man dock invända att det finns gränser och förutsättningar även för nödvärn och när dessa är tillgodosedda, betar man sig på ett av rättssystemet rättfärdigat sätt och ska ha rätt till nödvärn. Här ska erinras om att frågan huruvida en nödvärnssituation föreligger, inte ska bedömas utifrån den utsattes eventuellt brottsliga beteende, framförallt inte ett efterkommande sådant.

Det som möjligen gör att bedömningen i befogenhetsfrågor kan bli svår eller märklig, är det faktum att man använder sig av regler som från början är tänkta att tillämpas av poliser. De i detta kapitel återgivna rättsfallen tyder på att detta inte är en helt lyckad lösning, bl.a. då det inte tycks framgå tydligt för gripande personer vilka gränser som finns uppställda för deras handlande. På samma sätt som det tycks problematiskt att använda 10 § PL för både poliser och enskilda, uppstår problem av att envarsgripanderegeln används av både enskilda och yrkesverksamma. Tydligt är att många yrkesgrupper såsom väktare, i stort lutar sig mot denna regel. Detta gör att en och samma regel ska brukas av personer som har helt olika utbildningsnivå kring våldsingripanden. Dessutom kan befogenheterna i samband med ett envarsgripande variera för olika personkategorier genom specialreglering, trots att den grundläggande rätten till ingripande baseras på samma bestämmelse. På detta sätt blir den till synes enkla lagtekniska lösningen – att ha en enda regel för envarsgripande – ändå ganska komplicerad. De tillämpningsproblem som föds av att reglerna ges en sådan vid tillämpning kommer att lyftas fram i nästföljande kapitel.

5 Handlingsutrymme

5.1 Inledning

I detta kapitel undersöks envarsgripandets yttre gränser. Här behandlas de mindre uppenbara aspekterna av regeln, som inte kan utläsas direkt ur paragrafen.

5.2 Otillåtna envarsgripanden

Man kan tydligtvis ägna mycket utrymme åt att avgöra vad som ligger inom ramarna för ett envarsgripande. För att få en mer konkret bild av betydelsen av detta bör man även undersöka vilka konsekvenser som uppstår av att gå utanför dessa gränser. Personer som utför liknande åtgärder i tjänst borde vilja hålla sig inom ramarna redan för att undvika arbetsrättsliga konsekvenser, men även för att de kan bli ansvariga genom de straffrättsliga reglerna om tjänstefel. Enskilda har till synes friare ramar att göra vad de vill. De gränser som finns, i ett offentlighetsrättsligt perspektiv, är de straffbud som finns uppställda. Vad gäller envarsgripanden torde det i synnerhet vara reglerna om ofredande och olaga frihetsberövande som aktualiseras.¹²¹ Olaga frihetsberövande regleras i 4 kap. 2 § BrB och straffbelägger att föra bort, spärra in eller på annat sätt frihetsberöva någon. Det kan vara sådant som att binda någon eller att ställa någon under bevakning.¹²² Ofredande, i 4 kap. 7 § BrB, innefattar bl.a. hänsynslöst beteende. En mer kortvarig fasthållning som inte faller under olaga frihetsberövande kan utgöra ofredande.¹²³ Till andra brott som, beroende på omständigheterna, kan tänkas bli aktuella vid envarsgripande hör självtäkt och främjande av flykt.¹²⁴

Man kan alltså inledningsvis konstatera att ett ingripande av en enskild som inte når upp till något av de lagreglerade brott som finns, är helt tillåtet. Detta innebär dock inte per automatik att det också faller inom ramen för ett envarsgripande enligt 24 kap. 7 § andra stycket RB. Skillnaden i konsekvenser för den enskilde av att omfattas eller inte av denna bestämmelse, uppstår egentligen först då denne rör sig i det straffbara området. Även straffbara handlingar ska nämligen vara straffria om de sker vid ett tillåtet gripande. Detta under förutsättning att det sker ”med iakttagande i allt väsentligt av de förutsättningar och den ordning som gälla för sådana ingripanden.”¹²⁵

¹²¹ Fitger, s. 24:32 a f.

¹²² Holmqvist, L., Leijonhufvud, M., Träskman, P.O., Wennberg, S., *Brottsbalken: en kommentar. D. 1, (1-12 kap.): brotten mot person och förmögenhetsbrotten m.m.*, 6 studentutg., Norstedts juridik, Stockholm 2009, s. 4:5.

¹²³ Fitger, s. 24:32 a f.

¹²⁴ Se 8 kap. 9 § BrB respektive 17 kap. 12 § BrB.

¹²⁵ NJA II 1962 s. 118.

Då den rättsliga konsekvensen av envarsgrípanderegeln är ansvarsfrihet kan det tyckas vara av ringa intresse att undersöka om bestämmelsen är uppfylld, om det inte först föreligger en brottslig handling hos den som företar gripandet. Att veta om ett legalt envarsgrípande är för handen torde dock kunna underlätta även vid fall då det är *oklart* huruvida den gripande har varit inne på det brottsliga området. Detta särskilt i skedet innan en händelse har nått fram till en rättslig prövning i domstol. Det ska också anmärkas att det finns en principiell skillnad mellan ett legalt gripande utifrån 24 kap. 7 § RB och ett gripande som är tillåtet enbart för att det inte utgör en brottslig gärning. Att gripa någon baserat på envarsgrípanderegeln torde vara något som i allmänhet ses som hedervärd,¹²⁶ alltså något som uppmuntras av rättssystemet. Detta är dock inte en slutsats man kan dra kring den andra formen av gripande, enbart utifrån faktumet att det inte är straffbart.

5.3 Beviskrav

Den lagtekniska innebörden av förekomsten av brott, enligt 24 kap. 7 § andra stycket RB, har diskuterats i tidigare avsnitt. Bilden av detta kompliceras ytterligare av frågan vilka beviskrav som ska uppställas kring detta. Bevisvärderingen är något som i första skedet ankommer på den enskilde för att sedan överprövas av en domstol för det fall att ett ärende går så långt. Då någon ska tilldelas straffansvar för brott krävs, som bekant, att detta är bevisat med uppfyllande av rättssystemets högsta beviskrav.¹²⁷ Vid ett envarsgrípande fyller dock förekomsten av brott en helt annan funktion. I en rättsprocess är det en omständighet bland andra, där det ofta torde vara *målsägandens* brott som ska utredas för att eventuellt ge den tilltalade rätt till envarsgrípande. Vid invändningar likt detta ligger det på åklagaren att motbevisa att förutsättningar för ansvarsfrihet råder.¹²⁸ Detta kan komma att innebära att åklagaren har att motbevisa brott, eftersom detta i sammanhanget utgör en förutsättning för gripande.¹²⁹

Utöver ett beviskrav för utredningen i domstol, måste det även finnas att beviskrav för den *enskilde* att ta ställning till i den aktuella situationen. När polis och åklagare utreder brott har dessa att iaktta vissa uttryckliga beviskrav för att få genomföra olika typer av ingripanden. Således är exempelvis ett grundläggande krav för att häkta någon att denne är *på sannolika skäl* misstänkt för brott för vilket är föreskrivet fängelse i ett år eller mer.¹³⁰ Detta är ett beviskrav som åklagaren har att förhålla sig till vid häktning och som polismän har att beakta vid gripande enligt 24 kap. 7 § första stycket RB.¹³¹ Vad gäller enskilda och envarsgrípanden finns dock

¹²⁶ Fitger, s. 24:36.

¹²⁷ Se närmare exempelvis Diesen, s. 86 ff.

¹²⁸ Jareborg 2001, s. 262 f.

¹²⁹ Jfr Svea hovrätt mål B 3490-08.

¹³⁰ 24 kap. 1 § RB.

¹³¹ Jämförd med 24 kap. 1 § RB.

inget av de gängse uttrycken för bevisnivå uttryckta i bestämmelsen.¹³² Fitger menar att brottet ska vara ”klart lagt i dagen” och att det ska finnas ett ”visst tids- och rumsmissigt samband mellan brott och gripande.” Han förespråkar också att den hedervärda handling som ett envarsgripande utgör, innebär att det skulle vara oskäligt att kräva att den gripnes brott var fullt klarlagt.¹³³ Man hamnar här nära diskussionen om rekvisitetet *på bar gärning* eftersom detta också rör möjligheten att säkerställa att ett brott är utfört och vem som är gärningsman. De ovan anförda resonemangen kring bl.a. förväxlingsrisk kan således ses som relevanta även för bevisfrågan.¹³⁴

5.4 Felbedömningar

I exemplet med häktning ovan, konstaterades att åklagare och polis vid beslut kring detta har att utföra bevisvärdering. Detta genom kravet i 24 kap. 1 § RB på att någon ska vara på sannolika skäl misstänkt för brott för vilket är föreskrivet fängelse i ett år eller mer. Det man kan utläsa ur denna bestämmelse är att utöver bevisvärdering måste även en juridisk bedömning ske, i form av en preliminär prognos för brottsrubriceringen. Tydligtvis finns en liknande systematik i envarsgripanderegeln genom kravet på *brott på vilket fängelse kan följa*. Detta innebär att det finns ett krav på att även den enskilde ska göra rättsliga bedömningar. Ytterligare en sådan bedömning består i att det, vid våldsanvändning enligt 10 § PL, kan bli aktuellt för en enskild att göra en bedömning av våldets försvarlighet. Frågan blir då vad som kan krävas av enskilda vad gäller bevisvärdering och juridisk insikt.

Vad gäller kraven på en enskilds bevisvärdering, ligger det nära till hands att, som ovan, konstatera att detta är kopplat till rekvisitetet *på bar gärning*, där det torde finnas utrymme för en viss osäkerhet kring om brott begåtts.¹³⁵ Utifrån detta synsätt skulle en gräns för felbedömningar kring bevisning i vart fall gå vid sådana omständigheter som förelåg i exempelvis NJA 1978 s. 67 och RH 1998:90, där det i båda fallen fanns osäkerhet kring vem som begått brott.¹³⁶ I ett hovrättsfall, där en snöboll kastades mot en ruta, konstaterade rätten om beviskravet att ”ett visst mått av osäkerhet måste tillåtas”. Även där var det dock oklart vem som hade utfört brottet och beviskravet ansågs inte uppfyllt.¹³⁷ Samma hovrätt öppnade i ett senare fall – som också rörde snöbollskastande – upp för att beviskravet kunde vara uppfyllt vid en viss förväxlingsrisk, men lät inte detta vara avgörande för sin bedömning av skuldfrågan.¹³⁸ Vad man här också får beakta är att

¹³² En god redogörelse för dessa och deras gradering ges i Eklund, H. & Lindell, B., *Straffprocessen*, 1. uppl., Iustus, Uppsala 2005 s. 58 f.

¹³³ Fitger, s. 24:35 f.

¹³⁴ Se avsnitt 3.4 och 3.9.

¹³⁵ Fitger, s. 24:36.

¹³⁶ Se närmare avsnitt 3.4.

¹³⁷ Göta hovrätt mål B 3237-08.

¹³⁸ Göta hovrätt mål B 1985-11. Jfr även Göta hovrätt mål B 1251-12.

felbedömningar inte verkar kunna leda till straffansvar då gärningsmannen i efterhand konstateras skyldig till brott av en domstol.¹³⁹

Angående kraven kring enskildas *juridiska* bedömningar, kan det inledningsvis konstateras att det allmänt, när det kommer till tvångsmedel, finns ganska vida marginaler för felbedömningar utan att straffansvar inträder.¹⁴⁰ HD har om detta uttalat, i samband med en tjänstefelsbedömning, att: ”Inom rättskipningen måste det finnas ett betydande utrymme för olika uppfattningar i lagtolknings- och lagtillämpningsfrågor. Även ganska klara felbedömningar kan förekomma utan att det kan föranleda straffansvar.”¹⁴¹ Istället för straffansvar förekommer ofta att JO eller JK kritiserar vissa ageranden av polis, åklagare eller domare.¹⁴² Vad gäller enskilda blir svängrummet ännu större då det inte finns några tjänstefelsregler som begränsar utrymmet för felbedömningar.

Det första som enskilda har att juridiskt bedöma är om fängelse kan följa på brottet för vilket man griper. Att fängelse *kan följa* på ett brott är, rent lagtekniskt, egentligen inte att likställa med att fängelse finns med i straffskalan. Denna formulering innebär nämligen att hänsyn ska tas till regler som kan skärpa eller mildra straffet. Tanken är att en summarisk bedömning av den väntade påföljden ska ske.¹⁴³ Även om det tillåts en osäkerhetsmarginal kring detta, tycks det orimligt att lägga sådana detaljbedömningar kring straffmätning på enskilda. Utifrån vad man kan se i praxis är det också snarast straffskalan man tar fasta på i domskälen. Är exempelvis snatteri eller skadegörelse konstaterat ser man regelmässigt rekvisitet som uppfyllt.¹⁴⁴ Tydligtvis tillämpas rekvisitet *fängelse kan följa*, vad gäller envarsgripande, på samma sätt som man annars tillämpar rekvisitet *för vilket är föreskrivet fängelse*.¹⁴⁵ Utifrån detta synsätt blir bedömningen till synes ganska enkel då det är få brott, i vart fall i brottsbalken, som inte har fängelse i straffskalan.¹⁴⁶ Försöksbrott har samma straffskala som huvudbrottet vilket gör att det ibland, när huvudbrottet inte kan anses inlett, ändå finns en rätt att gripa för ett brottsligt försök. Att bevismässigt och juridiskt avgöra när en försökspunkt är uppnådd är emellertid ännu en svår bedömning att lägga på enskilda.¹⁴⁷

Något som ytterligare kan anmärkas kring straffbedömningen, är att vissa ringare brott är kopplade till regler som begränsar åtalsmöjligheten.¹⁴⁸ Dessa till åklagaren riktade bedömningsrunder, bidrar ytterligare till att sänka

¹³⁹ Fitger, s. 24:36. Jfr avsnitt 6.3.

¹⁴⁰ Lindberg, s. 18.

¹⁴¹ NJA 1990 s. 542.

¹⁴² Lindberg, s. 17 f.

¹⁴³ Lindberg, s. 137 f.

¹⁴⁴ Se exempelvis NJA 1990s. 324, RH 2009:90 och Göta hovrätt mål B 1897-11.

¹⁴⁵ Se Lindberg, s. 136 f.

¹⁴⁶ Jfr avsnitt 3.3.

¹⁴⁷ JO uttryckte oro kring en ökning av felaktiga envarsgripanden vid straffbeläggningen av försök till skadegörelse (NJA II 2003 s. 570).

¹⁴⁸ Exempelvis vid snatteri, 8 kap. 13 § BrB.

antalet utdömda fängelsestraff, vilket lagtekniskt skulle kunna påverka fängelseprognosen i envarsgripanderegeln. Med hänsyn till hur regeln tycks tillämpas och de låga krav som ställs i övrigt kring dessa avvägningar, kan det dock antas att det inte kan ankomma på enskilda att göra sådana processuella bedömningar som anges i de bestämmelserna.¹⁴⁹

Ytterligare en juridisk bedömning som kan bli aktuell är avvägningar inom ramen för proportionalitets- och behovsprinciperna. Tanken med dessa principer, när de används av polisen, är att de *innan och under en åtgärd* ska utgöra ramar för bedömningen av åtgärdens lämplighet.¹⁵⁰ Här uppstår återigen frågan om detta ska gälla även för enskilda. Tydligt är att principerna rent lagtekniskt är tillämpliga vid envarsgripande.¹⁵¹ Fitger menar också att det faktum att envarsgripande utgör maktutövning mot enskilda, talar för att principerna ska beaktas. Samtidigt menar Fitger att man ska vara försiktig med att begränsa skyddet som envarsgripanderegeln ger, eftersom det ger rätt för enskilda att vidta de åtgärder som behövs för att skydda intressen som ibland inte ens är deras egna.¹⁵² Något generellt som kan sägas om denna bedömning, är att olika krav tycks ställas på enskilda och poliser.¹⁵³

5.5 Uppsåt

En utgångspunkt inom straffrätten är att brott endast kan begås med uppsåt, eller i vissa fall med oaktsamhet.¹⁵⁴ I förhållande till envarsgripande blir detta av intresse på flera sätt. Inledningsvis kan konstateras att, eftersom brott förutsätter uppsåt och gränserna för vad som är tillåtet för enskilda sätts vid vad som är brottsligt, är alla ingripanden tillåtna så länge det inte finns brottsuppsåt. Till synes kan således den gripandes inställning och uppfattning av situationen, komma in och göra de ovan undersökta gränserna för juridiska och bevismässiga bedömningar irrelevanta. Även här ska anmärkas att det då rör sig om ett handlande som inte är straffrättsligt otillåtet men som för den sakens skull inte nödvändigtvis utgör ett gripande enligt 24 kap. 7 § RB.¹⁵⁵

Huruvida man kan bli friad från ansvar med hänvisning till uppsåtet, påverkas i viss mån av vilket brott det handlar om. Vad gäller olaga frihetsberövande har gripande personer flera gånger friats med hänvisning till att det inte förelegat uppsåt.¹⁵⁶ Här ska beaktas att vid olaga frihetsberövande, ska den som utför gärningen inte bara ha uppsåt till ett

¹⁴⁹ Jfr Ågren, s. 536 och Norée s. 223.

¹⁵⁰ Se Norée, s. 72 f.

¹⁵¹ Se avsnitt 4.2.

¹⁵² Fitger, s. 24:36.

¹⁵³ Se avsnitt 5.6 nedan.

¹⁵⁴ Jfr 1 kap. 2 § BrB.

¹⁵⁵ Jfr avsnitt 5.2.

¹⁵⁶ Se bl.a. Göta hovrätt mål B 817-04, B 3237-08 och B 1985-11.

frihetsberövande utan även till att detta ska vara olagligt.¹⁵⁷ När någon har för avsikt att göra ett envarsgripande föreligger inget olaglighetsuppsåt och således inget brott. Vid andra brott tycks det finnas ett större utrymme för att döma till ansvar trots att det har funnits ett bakomliggande syfte att göra ett envarsgripande. I fallet RH 1987:7, som behandlats ovan, dömdes den gripande för olaga hot när han haft för avsikt att genom hotet få en tjuv att stanna. Trots den närliggande formuleringen till bestämmelsen om olaga frihetsberövande, tycks det alltså inte finnas något motsvarande krav på uppsåt till olagligheten vad gäller olaga hot. Även ansvar för ofredande tycks kunna utdömas trots att uppsåtet är att envarsgripa.¹⁵⁸ Detta var vad som skedde i NJA 1978 s. 67. Där var snarast fråga om att den gripande var i villfarelse kring vilken våldsanvändning som fick användas. Detta kan inte likställas med att det inte finns uppsåt.¹⁵⁹ I ett annat HD-fall från samma år, NJA 1978 s. 607, förelåg villfarelse kring vad som innefattas i rekvisitet bar gärning men inte kring sakläget. Villfarelsen ansågs då inte som straffrättsligt ursäktlig. Det är tydligtvis inte så att man undgår straffansvar så fort man har syfte att envarsgripa.

Uppsåt kan också ha relevans på andra sätt vid envarsgripanden. Som nämnts krävs för nödvärnsrätt på grund av brottsligt angrepp, att det också finns uppsåt till brottet man utsätts för.¹⁶⁰ Det är rimligt att göra samma antagande vad gäller envarsgripande, d.v.s. att gripande som utgångsläge inte kan ske utan att det föreligger ett uppsåtligt brott. Detta skulle ligga i linje med formuleringen om att fängelse kan följa på brottet och med systematiken i uppsåtsbestämmelsen i 1 kap. 2 § BrB. Det är oklart vilket svängrum som finns vad gäller den gripandes insikt om gärningsmannens uppsåt. Detta är inte något som har behandlats vare sig i praxis eller i doktrin. Villfarelse kring gärningsmannens *samtycke* till ett gripande är dock något som accepteras – även ett upplevt samtycke friar den gripande från ansvar, enligt 24 kap. 7 § BrB.¹⁶¹

5.6 Polisingripanden och betydelsen av utbildning

I tidigare avsnitt redogjordes för specialreglering som påverkade befogenheter vid envarsgripande. Genom dessa regler kan bedömningen av vad som är tillåtet bli olika beroende på vem som utför en åtgärd. Vad man dessutom kan märka, är att det inom ramen för de regler som är tillämpliga för envar, finns utrymme för att göra olika bedömningar beroende på vem det är som lutar sig mot bestämmelsen.

¹⁵⁷ Holmqvist, L., Leijonhufvud, M., Träskman, P.O., Wennberg, S., *Brottsbalken: en kommentar. D. 1, (1-12 kap.): brotten mot person och förmögenhetsbrotten m.m.*, s. 4:6.

¹⁵⁸ Fitger, s. 24:36.

¹⁵⁹ Jareborg, N., *Straffrättens ansvarslära*, Iustus, Uppsala 1994, s. 164.

¹⁶⁰ Se Jareborg 2001, s. 257.

¹⁶¹ Fitger, s. 24:32 b f.

En tydlig diskrepans i tillämpning uppstår av att 10 § PL från början är tänkt att tillämpas av polismän. En skillnad i tillämpning ter sig där naturlig då poliser på flera viktiga punkter skiljer sig från enskilda vid företagandet av gripanden. Här kan först påminnas om att poliser inte kan genomföra envarsgripanden utan griper med hänvisning till 24 kap. 7 § *första* stycket RB. Detta innebär att poliser, till skillnad från enskilda, har att ta ställning till om skäl för anhållande föreligger för att kunna gripa. Detta eftersom högre kunskapskrav har ansetts kunna ställas på polismän.¹⁶²

En enskild har aldrig en skyldighet att ingripa med våld, men det är en möjlighet som ges genom bestämmelsen om envarsgripande. Situationen är annorlunda för poliser. Även om 10 § PL i sig är fakultativ innefattas det i polisers tjänsteplikt att i vissa fall använda försvarligt våld.¹⁶³ De har då inte bara en skyldighet att ingripa utan också en förpliktelse att ingripa på samma sätt i liknande fall. De har nämligen att förhålla sig till likhetsprincipen som finns stadgad i 1 kap. 9 § RF. Detta innebär att allas likhet inför lagen måste upprätthållas vid genomförandet av tjänsteuppgifterna. Medan en enskild i varje enskilt fall kan välja en ny åtgärd inom ramen för 10 § PL, har poliser en skyldighet att använda den åtgärd som använts i likartade fall. Detta gäller även om det finns en annan åtgärd som bedöms lika tjänlig.¹⁶⁴ Poliser som överträder detta reglemente, även av oaktsamhet, kan straffas genom tjänstefelsbestämmelsen.¹⁶⁵

Dessa skillnader i legala skyldigheter och även skillnaden i utbildning, föranleder med nödvändighet att poliser och enskilda behandlas olika – ibland inom ramen för samma lagregel. I linje med detta finns det för poliser fler åtgärder som kan anses *försvarliga* enligt 10 § PL. Att använda vapen bör exempelvis oftare vara försvarligt för poliser än för enskilda.¹⁶⁶ Ramarna för de olika bedömningar som måste göras i samband med våldsanvändning skiljer sig också åt. Den utbildning poliser har, gör att de bör ha större möjlighet att avgöra vad som ligger inom vad som är försvarligt.¹⁶⁷ Att en polisman är särskilt erfaren kan därför vara en försvårande omständighet vid överdriven våldsanvändning.¹⁶⁸ Det faktum att poliser ofta har en skyldighet att ingripa föranleder dock att det finns ett större utrymme för dessa att åberopa villfarelse som en grund för att det saknas uppsåt.¹⁶⁹ Normalt kan man inte åberopa villfarelser kring rättsläget men vad gäller polisens våldsanvändning, jämföras en villfarelse kring vad som är försvarligt med ett missförstånd kring sakförhållandena.¹⁷⁰ Enskilda kan tydligen inte åberopa villfarelse i samma utsträckning.¹⁷¹ Här får man dock komma ihåg att enskilda inte heller kan bli ansvariga vid oaktsamhet.

¹⁶² Norée s. 223.

¹⁶³ Boucht, s. 149.

¹⁶⁴ Sjöholm, s. 99.

¹⁶⁵ 20 kap. 1 § BrB.

¹⁶⁶ Jareborg 1994, s. 164.

¹⁶⁷ Norée, s. 213 f.

¹⁶⁸ Norée, s. 209.

¹⁶⁹ Jareborg 1994, s. 164.

¹⁷⁰ Norée, s. 213.

¹⁷¹ Se ovan, avsnitt 5.5. Jfr NJA 1978 s. 67 och NJA 1978 s. 607.

En annan effekt av att poliser är mer utbildade, inträder vid tillämpning av nödvärnsbestämmelsen. Detta genom att en *oförsvarlig* handling för poliser inte torde ligga långt ifrån en *uppenbart oförsvarlig* sådan, med hänsyn till att högre krav kan ställas på polisens bedömningar av detta.¹⁷²

Allmänt kan sägas om polisens våldsanvändning, att man vid bedömningen av denna alltid måste se till det enskilda fallet med hänsyn tagen till samtliga omständigheter. Detta har framhävts av JO.¹⁷³ Vad gäller de bedömningar som poliser har att göra, måste det tillåtas en viss marginal för felbedömningar. Detta med hänsyn till att det ofta handlar om svåra avgöranden där det finns kort rådrum vid beslutsfattandet.¹⁷⁴ De sistnämnda beaktansgrunderna torde ha bäring även vid envarsgripanden även om en viss skillnad i bedömning är motiverad av att det vid dessa aldrig finns någon skyldighet att ingripa.

De diskrepanser i tillämpning, som motiveras av den utbildning poliser har, infinner sig också i förhållande till andra personer som innehar särskild utbildning kring våldsanvändning. Vissa av dessa personer, såsom ordningsvakter, innefattas av tjänstefelsreglerna, vilket skapar en skillnad mellan deras och enskildas rättsliga ställning. Men även uppsåtsfrågor kan påverkas av deras utbildning. Även om ordningsvakter lutar sig mot envarsgripanderegeln – och därför inte har att göra avvägningar kring skäl för anhållande – kan det förväntas att de har en grundläggande juridisk kunskap kring både envarsgripanderegeln och straffskalor för olika brott. Westerlund har illustrerat en möjlig konsekvens av detta betraktelsesätt. Han tar upp exemplet att man som ordningsvakt griper någon för åverkan – ett brott som inte har fängelse i straffskalan – vilket skulle kunna föranleda ansvar för både tjänstefel och olaga frihetsberövande. Om en enskild däremot gör samma ingripande är det visserligen inte lagligt som ett envarsgripande men något straffansvar bör enligt Westerlund inte bli aktuellt eftersom insikt om straffskalan inte kan krävas och uppsåt saknas därför.¹⁷⁵

Eftersom ovanstående synsätt motiveras av utbildningsgraden torde det vara relevant även vad gäller exempelvis väktare och butikskontrollanter. För dessa bör det också av denna anledning, precis som för poliser, finnas ett mindre glapp mellan vad som är oförsvarligt enligt 10 § PL och vad som är uppenbart oförsvarligt enligt nödvärnsbestämmelsen.¹⁷⁶ Eftersom de inte har någon skyldighet att ingripa bör de dock likställas med privatpersoner vad gäller uppsåt. Detta med innebörden att en villfarelse kring vilket våld som får användas inte kan likställas med bristande uppsåt i samma utsträckning som för poliser och t.ex. ordningsvakter som ibland har skyldighet att ingripa.¹⁷⁷ Precis som för enskilda finns dock visst utrymme för villfarelser

¹⁷² Jareborg 2001, s. 269.

¹⁷³ JO 1974 s. 48.

¹⁷⁴ Sjöholm, s. 98. Se även Boucht, s. 257 och Norée, s. 207 ff.

¹⁷⁵ Westerlund 2010, 70 f.

¹⁷⁶ Jareborg 2001, s. 269.

¹⁷⁷ Jareborg 2001, s. 343 f.

kring lagligheten vid just olaga frihetsberövande. I ett mål bedömdes väktare inte ha haft uppsåt till olaga frihetsberövande då de genomförde ett i och för sig otillåtet envarsgripande men som de trodde inte ens utgjorde ett envarsgripande. Detta med hänsyn till att de haft dålig insikt i praxisen kring vad som fick göras, vilken också var något oklar.¹⁷⁸

En fråga som kan ställas är om det är rimligt att ställa lägre krav på enskildas juridiska bedömningar i dessa fall. Norée har kring detta framhåvt att gripanderätten för enskilda skulle sakna praktisk betydelse om det ställdes alltför höga krav på juridisk kunskap.¹⁷⁹ Att detta kan leda till felbedömningar ligger i sakens natur. Som Lindberg har konstaterat, har lagstiftaren dock lagt in en ventil mot detta, då juridisk kompetens tidigt blandas in i och med kravet på skyndsam överlämning till polis.¹⁸⁰

5.7 Osanktionerade regelavvikelser

Det finns vissa regler och beaktansgrunder som rent lagtekniskt är aktuella vid envarsgripande men som till synes inte föranleder några konsekvenser vid negligering. Detta är ännu en effekt av att formen för gripande endast är sanktionerad genom brottsbestämmelserna och att tjänstefelsreglerna inte inträder.

I 24 kap. 9 § RB stadgas att en gripen person ska få information om vilket brott denne är misstänkt för, samt grunden för frihetsberövandet. Bestämmelsen fyller en viktig funktion, genom att ge den gripne en rätt att motsätta sig gripandet. Fitger menar av denna anledning att den ska vara tillämplig även vid envarsgripande.¹⁸¹ Möjligen inträder denna skyldighet först vid polisens övertagande – detta var i vart fall rättsläget innan införandet av 24 kap. 9 § RB.¹⁸² Oavsett, kan det konstateras att några konsekvenser inte inträder för den enskilde vid underlåtelse att iaktta regeln. Något brott som motsvarar en underlåtelse att ge vederbörlig information står inte att finna i svensk rätt. Det man skulle kunna tänka sig är att utebliven information gör att ett envarsgripande inte föreligger, med effekten att den gripande förlorar det skydd som detta ger. Att en sådan effekt skulle inträda har dock inget stöd i praxis.¹⁸³

En annan aspekt värd att undersöka, är passusen om skyndsam överlämning till närmaste polisman. Enligt bestämmelsens lydelse är detta ett krav vid envarsgripande. Den effekt detta har för den enskilde torde vara att ett från början tillåtet envarsgripande, som blir alltför långvarigt, kan övergå till ett olaga frihetsberövande. Detta kan ses som en skyldighet för den enskilde att

¹⁷⁸ Tingsrättens domskäl i Göta hovrätt mål B 817-04. Den oklara praxis som åsyftas är problematiken kring frivilligt medföljande som behandlats i avsnitt 4.4. Möjligen hade ansvar för ofredande kunnat utdömas i enlighet med NJA 1978 s. 67.

¹⁷⁹ Norée, s. 223.

¹⁸⁰ Lindberg, s. 219.

¹⁸¹ Fitger, s. 24:36 b.

¹⁸² SOU 1977:50 s. 83.

¹⁸³ Se särskilt Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1053-12.

frige den gripne för det fall att polisen inte har möjlighet att komma tillräckligt snabbt till platsen.¹⁸⁴ Som bekant är frigivande alltid en möjlighet för den gripande och man kan därför fråga sig om det också alltid måste finnas ett syfte att överlämna till polisman redan vid gripandet. Fitger har kommenterat detta och menar att det finns indikationer från Lagrådet som visar att det inte måste finnas ett sådant syfte.¹⁸⁵ Vad själva syftet är med gripandet är sällan något som behandlas i praxis varför betydelsen av detta möjligen är ringa. De utredningssvårigheter som finns kring detta torde också bidra till att det finns ett stort utrymme för att ha olika syften med gripandet. I ett par mål där det tydligt har framkommit att det funnits ett annat syfte än att medverka till en polisutredning, har handlandet dock funnits ligga utanför envarsgripanderätten.¹⁸⁶

5.8 Avslutande kommentarer

De yttre ramarna kring envarsgripanderegeln går inte att utläsa direkt ur paragrafen. Hänsyn måste även tas till de straffbud som finns uppställda samt till beviskrav. Vad gäller det sistnämnda kan märkas att man inte har valt att använda någon av de formuleringar som annars är gängse när det kommer till tvångsmedel. Detta är möjligen ett uttryck för att man inte avsett att lägga någon bevisvärdering på enskilda. Av nödvändighet måste dock någon form av beviskrav föreligga. Ett betraktelsesätt som inte har lyfts fram i litteraturen är att formuleringen *på bar gärning* faktiskt kan utgöra en form av beviskrav – om en enskild kan fastställa ett brott med sådan säkerhet att det kan anses vara påträffat på bar gärning är beviskravet uppfyllt. Vad som ligger i detta har utretts ingående i tidigare avsnitt.

Något som gör det svårt att undersöka beviskraven är att slutsatsen man kommer till blir tudelad. Det finns ett beviskrav kring vad som förväntas av en enskild i gripandeögonblicket – då ska man gripa med uteslutande av sådan förväxlingsrisk som gör att det inte sker på bar gärning. När ett förfarande sedan kommer upp till domstolsprövning tycks ett gripande vara tillåtet så länge brottet är *styrkt*, oavsett vilken förväxlingsrisk som förelåg för den gripande.¹⁸⁷

Vad sedan gäller utrymmet för felbedömningar, blir det även där tydligt att det finns flera olika ramar. Anledningen till detta är främst de många olika adressater som finns för envarsgripanderegeln. En tydlig skillnad som framträder är att det för vissa personer är brottsligt att göra fel på grund av tjänstefelsbestämmelsen. Men även i övrigt utkristalliserar sig skillnader i förhållandet mellan enskilda och yrkespersoner. För dessa finns det till synes olika områden där felbedömningar accepteras. Inom ramen för ett envarsgripande kan det inte förväntas att enskilda har någon juridisk kunnighet och dessa har därför större möjlighet att göra felbedömningar

¹⁸⁴ Jfr avsnitt 4.7.

¹⁸⁵ Fitger, s. 24:36 a.

¹⁸⁶ Hovrätten för Västra Sverige mål B 1178-11 och Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1323-12.

¹⁸⁷ Mer om detta i avsnitt 6.3.

kring exempelvis processuella aspekter av detta. Myndighetspersoner har dock ett större intresse av att kunna göra felbedömningar kring våldsanvändning, eftersom de ibland har skyldighet att ingripa. Detta gör att generösare uppsåtsbedömningar kan göras för dessa vid eventuellt övervåld. En generell slutsats av detta är att enskilda har större utrymme för felbedömningar kring *när* ett gripande får ske men myndighetspersoner har större utrymme för felbedömningar kring *hur*. Man kan omformulera detta till att enskilda har större möjlighet att få något att ligga inom ramen för envarsgröpande. När man sedan är utanför ramen och rör sig i det brottsliga området blir det istället en uppsåtsfråga och då har enskilda svårare att komma undan med felbedömningar än myndighetspersoner.

Något som försvårar detta område är gråzonen mellan enskilda och myndighetsutövare. Våktare intar här en något märklig ställning. De omfattas, precis som enskilda, inte av tjänstefelsregeln och har således större möjligheter att göra felbedömningar utan att detta är brottsligt. Detta samtidigt som man kan förvänta sig att dessa har en större juridisk kunskap än enskilda. Våktare likställs också med enskilda genom att de inte åtnjuter den generösare uppsåtsbedömning som gäller för myndighetspersoner. Detta motiveras av att de inte har skyldighet att ingripa. Man kan dock fråga sig om enskilda och våktare är helt likställda vad gäller detta. Även om våktare inte har en legal plikt att ingripa torde deras yrkesroll föranleda att gripanden sker mer frekvent än för enskilda. Detta utgör möjligen ett skäl för att erhålla utökad befogenhet. Tillämpningsproblemen inom detta område, är möjligen föranledda av att våktarrollen som sådan har en något oklar funktion i rättssamhället.

En viktig insikt är att effekten av envarsgröpande är ansvarsfrihet. Den effektiva funktionen är alltså att fria från straffansvar. Att gränserna sätts av brottsparagraferna gör att tjänstefelsbestämmelsen utgör en viktig skiljelinje mellan enskilda och myndighetsutövare. När man inte längre är skyddad av envarsgröpanderegeln blir uppsåtsfrågan central. Här kan man se tre olika nivåer för det uppsåt som krävs för straffansvar. Inledningsvis finns möjligheten till ansvar redan vid oaktsamhet genom tjänstefelsregeln. Omfattas man inte av denna kan man bli ansvarig först genom att uppsåtligt ha utfört en brottslig handling. Svårast att fälla till ansvar är en person som genomför ett olaga frihetsberövande. Då kan man även ha uppsåt till gärningen att frihetsberöva men ändå gå fri genom att inte uppfylla kravet på uppsåt till olaglighet.

Frågan om *gärningsmannens* uppsåt är förvånansvärt obehandlad i praxis och litteratur. Precis som med många andra aspekter av gripande torde det finnas utrymme att göra felbedömningar kring detta men det är oklart vad som gäller när man faktiskt vet om uppsåt föreligger eller inte. Det är en relevant fråga eftersom envarsgröpanden ofta torde ske vid enklare brott vars rekvisit ibland kan uppfyllas oavsiktligt. Ett aktuellt exempel är snyltningsbrott på färdmedel utan spärrar såsom på spårvagnen i Göteborg. I min mening bör det vara otillåtet att envarsgröpa om det tydligt rör sig om ett oavsiktligt brott.

Ovanstående sätt att betrakta envarsgripande innebär att det enbart har en effekt då man rör sig inom det straffbara området. Vad man kan fråga sig är om envarsgripandeinstitutet har fler funktioner utöver att förändra konsekvenserna i en på händelseförloppet efterföljande rättegång. Detta inte minst då sådana osanktionerade ordningsregler som behandlats ovan annars inte skulle vara av relevans. Denna fråga undersöks i det avslutande kapitlet.

6 Lagteknisk kategorisering

6.1 Inledning

Envarsgripandeinstituten är på många sätt en udda fågel inom straffrättens regelsystematik. De framställningar som finns i litteraturen har behandlat det som ett tvångsmedel, men det finns god anledning att se på instituten ur några andra synvinklar. I det följande kommer således envarsgripande att behandlas utifrån hur det faktiskt tillämpas. I varje avsnitt kommer en möjlig klassificering att diskuteras tillsammans med skälen för denna kategorisering och de hänsyn som måste tas med anledning av detta betraktelsesätt.

6.2 Tvångsmedel

Envarsgripandets behandling i doktrin och inte minst dess placering i rättegångsbalken visar tydligt att det betraktas som ett tvångsmedel. Som framkommit bär regeln dock många olikheter i förhållande till de övriga tvångsmedlen. Om man undviker att definiera instituten, så att säga baklänges, genom sin placering och gängse benämning, finns det ändå vissa aspekter som gör att det lämpar sig som tvångsmedel.

Utmärkande för tvångsmedel är att de utgör ett led i brottsutredning och finns till för att underlätta denna och säkerställa lagföring och annan rättsverkan av brott.¹⁸⁸ Detta innebär att tvångsmedel inte får ha till syfte att förebygga, förhindra eller uppdaga brottslighet.¹⁸⁹ Att envarsgripanderätten i sig skulle minska brottsligheten är alltså inte ett godtagbart existensberättigande för regeln, om den utgör ett tvångsmedel. Kravet på skyndsamt överlämnande till polis visar på att instituten är tänkt att utgöra en del i en brottsutredning och kravet på gripande på bar gärning kan ses som ett säkerställande av att man åtkommer redan begångna brott.

Att se envarsgripande som ett tvångsmedel har den fördelen att det då utgör en regel som är riktad till enskilda och av dessa kan tillämpas i konkreta situationer. Tydligtvis är det dock svårt för enskilda att se var gränserna går för detta. Ofta tycks det bli en fråga för domstol att avgöra i efterhand; antingen inom ramarna för envarsgripande eller genom uppsåtsbedömningar. Att ett gripande kan vara tillåtet genom att det ändå inte är straffbart, leder till frågan om man faktiskt behöver en lagregel kring gripande. För det fallet att det utgör ett tvångsmedel måste man beakta att lagregeln möjligen måste existera på grund av legalitetsprincipen.

Legalitetsprincipen innebär att grundlagsstadgade fri- och rättigheter endast får inskränkas genom lag. Detta innebär att tvångsmedel bör vara

¹⁸⁸ Lindberg, s. 6.

¹⁸⁹ Lindberg, s. 8 f.

obligatoriska och tydliga för att de ska kunna tillämpas rättssäkert. De bör dessutom ha så lite elasticitet som möjligt och tillämpas restriktivt.¹⁹⁰ Även enligt Europakonventionen finns krav på att lagen ska vara tydlig för att säkerställa förutsebarhet.¹⁹¹ Här kan man direkt se att envarsgripande inte passar in i ramen, eftersom det inte är obligatoriskt och således inte behöver tillämpas enhetligt. Det kan också hävdas att ramarna för envarsgripande inte uppfyller kravet på minimal elasticitet, på grund av det svängrum som av nödvändighet måste ges då enskilda gör bedömningarna. Inom ramen för tvångsmedelsanvändning torde det inte vara acceptabelt att ge effektivitetshänsyn företräde framför en enhetlig rättstillämpning om legalitetsprincipen ska upprätthållas.¹⁹²

Frågan är då om envarsgripande är ett sådant tvångsmedel för vilket legalitetsprincipen måste upprätthållas. Man kan här notera att regeringsformen ger skydd för ingripanden från *det allmänna* som inte har stöd i lag. *Enskilda* kan dock ingripa så fort det inte är otillåtet.¹⁹³ Sådana ingripanden kräver alltså inte en särskild lagbestämmelse och omfattas tydligtvis inte av legalitetsprincipen. Man kan här fråga sig om enskilda överhuvudtaget kan utföra tvångsmedel eller om man för att se envarsgripande som ett tvångsmedel måste betrakta det som att staten ingriper genom enskildas försorg. Oavsett, är det tydligt att envarsgripandets förhållande till legalitetsprincipen gör att det inte helt passar in i tvångsmedelssystematiken. Detta tycks vara en fråga som, vad gäller just envarsgripanden, inte tydligt har berörts i och med fastställandet av den nu gällande ordningen. Kring detta kan anmärkas att det i äldre rätt inte rädde samma krav på lagstöd för våldsanvändning. Även polisiär våldsanvändning grundades i viss utsträckning på sedvanerätt, vilket ansågs acceptabelt.¹⁹⁴ Detta tog man dock, vid införandet av polislagen, ställning emot och det ansågs inte vara en godtagbar ordning.¹⁹⁵

6.3 Ansvarsfrihetsgrund

Som tidigare berörts är effekten av att göra ett tillåtet envarsgripande att man erhåller straffrihet för begångna brottsliga gärningar. Med hänsyn till detta och då det inte tycks finnas något som gör att envarsgripande av nödvändighet ska klassificeras som ett tvångsmedel, ligger det nära till hands att se det som en ansvarsfrihetsgrund. Utifrån detta betraktelsesätt är alltså envarsgripande någonting som en domstol tar hänsyn till när ett förfarande prövas i efterhand. Detta gör att några egentliga krav på vetskap

¹⁹⁰ Ekelöf, P.O., Bylund, T. & Edelstam, H., *Rättegång III*, 7. uppl., Norstedts juridik, Stockholm 2006, s. 47.

¹⁹¹ Danelius, H., *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis: en kommentar till Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna*, 4. uppl., Norstedts juridik, Stockholm 2012, s. 103.

¹⁹² Se Heuman, L., *Vilka beviskrav gäller eller bör gälla för användningen av tvångsmedel?*, SvJT 2007 s. 142.

¹⁹³ Fitger, s. 24:32 a.

¹⁹⁴ Se Petré, s. 281 ff.

¹⁹⁵ Berggren, N.O. & Munck, J., s. 78.

om regelns innehåll inte behöver ställas på enskilda. Detta ligger i linje med de avgöranden där man har ansett ett gripande vara tillåtet, inte på grund av den gripandes vetskap om ett brott, utan på grund av att brottet blivit utrett i rättsprocessen. I NJA 1994 s. 48, där stulen egendom återtogs enligt nödvärnsbestämmelsen, konstaterade domstolen tydligt att den återtagandes uppfattning av situationen var irrelevant, då egendomen rent faktiskt blivit tillgripen. Liknande avgöranden har även avlagts när det rör sig om envarsgripande. I Göta hovrätt mål B 2809-08 godtogs ett envarsgripande med formuleringen att skadegörelse var utrett. I Göta hovrätt mål B 1897-11 uttryckte man att skadegörelse var styrkt och envarsgripande tilläts därför. I dessa avgöranden var de gripandes egna insikter inte av betydelse eftersom brott ändå förelåg – några avväganden som de som ska ske vid tvångsmedelsingripanden krävdes således inte. Detta torde innebära att bedömningar kring den enskildes insikter bara krävs när det rör sig om att en oskyldig blir gripen.

I de ovanstående fallen tycks det ha varit fråga om situationer där de gripande ansåg sig ha rätt att gripa. Det man kan fråga sig här är om de hade kunnat gå fria även vid ett felaktigt sådant antagande, alltså om den gripne inte hade begått brott. I uppsåtsläran gäller att uppsåt till brott inte anses föreligga om gärningsmannen felaktigt antar att en rättfärdigande omständighet föreligger. Man talar om putativa omständigheter. En förutsättning är då att de upplevda omständigheterna hade legat inom ramen för en rättfärdigande regel.¹⁹⁶ Vi har tidigare konstaterat att uppsåt till olaga frihetsberövande inte brukar anses uppfyllt vid avsikt att envarsgripa, men någon fullständig rätt till någon form av *putativa* envarsgripanden tycks inte finnas. I sådant fall skulle det exempelvis inte ha funnits utrymme att döma för ofredande i NJA 1978 s. 67.

Tydligtvis råder inte fullständig korrelation mellan envarsgripande och de gängse ansvarsfrihetsgrunderna. Detta då de sistnämnda helt faller under putativfiguren, där även upplevda rättfärdigande omständigheter helt utesluter uppsåt och därmed straffansvar.¹⁹⁷ Utöver förhållandet till putativfiguren kan dock institutet sägas utgöra en ansvarsfrihetsgrund.

6.4 Civilkuragelagstiftning

Om man ser till när envarsgripanderegeln faktiskt får effekt i domstolsprövningar märker man att dess tillämpningsområde är ganska snävt. Om den gripande inte har utfört något brottsligt behöver regeln inte sättas i spel och för det fall att den brottsliga gärningen är ett frihetsberövande kan man istället lösa det genom uppsåtsbedömningen. Detta utifrån perspektivet att envarsgripande är en ansvarsfrihetsgrund. Även vid synsättet att det utgör ett tvångsmedel kan den praktiska betydelsen av regeln sägas vara ringa, då det finns bristande vetskap kring dess existens och innehåll. Om man dessutom enligt ovan konstaterar att

¹⁹⁶ Asp, P. & Ulväng, M., *Täckningsprincipens ABC*, Juridisk Publikation 2009 s. 271.

¹⁹⁷ Boucht, s. 378 f.

regeln inte av nödvändighet måste finnas på grund av legalitetsprincipen kan man fråga sig om dess existens fyller någon annan funktion. Det är här tänkbart att regeln finns till som ett sätt att visa att ett beteende är accepterat eller rentav uppmuntrat av rättssystemet och att den därigenom utgör en form av civilkuragelagstiftning.

Det klassiska exemplet på civilkuragelagstiftning, är sådan som består i en plikt att undsätta nödställda.¹⁹⁸ Tydligtvis uppställer inte envarsgripanderegeln någon handlingsplikt. Det som gör att lagregeln har beröringspunkter med civilkuragelagstiftning är istället att den kan ses som en illustration av, vad som av staten uppfattas som ett moraliskt handlings sätt av medborgarna. Den moraliska sidan av ett envarsgripande framträder genom formuleringar i doktrinen såsom att det är ”något som i allmänhet är hedervärt.”¹⁹⁹ Även i rättstillämpningen kan man se exempel på liknande synsätt, genom att envarsgripande personer betraktas som särskilt skyddsvärda. Det har bland annat ansetts vara en försvårande omständighet att sätta sig till motvärn mot någon just för att de utfört ett envarsgripande.²⁰⁰

Lagstiftning med moralbildande syften, kan kritiseras med samma argument som användes mot att införa en plikt att undsätta nödställda, i SOU 2011:16. Kring detta anfördes att individen bör ha frihet att själv formulera sina moraliska ställningstaganden. Man hänvisade till Kants synsätt att ”en god handling har högre moralisk halt om den utförs av god vilja än om den kommer till stånd därför att staten önskar det.”²⁰¹ Det hävdades också att en sådan lag kan ses som ett opåkallat sätt att formulera en moralståndpunkt som för medborgarna ändå är självklart.²⁰² Dessa argument rörde förvisso ett potentiellt införande av ett nytt institut i svensk rätt i form av en straffsanktionerad plikt. Detta till skillnad från envarsgripande som, genom sin frivilliga karaktär, inte är inskränkande för en individs frihet och som dessutom funnits i svensk rätt under en mycket lång tid. Argumenten har ändå bäring om man kommer fram till att envarsgripanderegeln i viss mån är en moralisk erinran från staten. Även om regeln inte utgör en uppmaning eller plikt, kan det nämligen hävdas att den på ett onödigt sätt formulerar för medborgarna hur deras moral ska se ut.

Envarsgripandeinstitutets ansenliga ålder i svensk rätt är av visst intresse i förhållande till ovanstående argumentationssätt. Detta om man ska undersöka huruvida detta *kan* klassificeras som någon form av morallagstiftning och bortser från lämpligheten av detta. Det kan nämligen hävdas att ovanstående argumentation om restriktivitet med denna typ av lagstiftning har sitt ursprung i den värdenihilism som växte fram genom den s.k. Uppsalaskolan. Grunden i detta är att det inte finns objektiva värden och att man därför inte ska formulera lagregler som inte kan påvisas vara

¹⁹⁸ En sådan regel utreddes av Handlingspliktsutredningen i SOU 2011:16.

¹⁹⁹ Fitger, s. 24:36.

²⁰⁰ Tingsrättens domskäl i Hovrätten för Nedre Norrland mål B 200-11.

²⁰¹ SOU 2011:16, s. 107.

²⁰² SOU 2011:16, s. 107 f.

samhället till gagn.²⁰³ Det man får beakta är att envarsgripanderegeln formulerades innan dessa tankeströmningar fick fäste och har sedan detta varit i stort sett oförändrad. Detta faktum pekar förvisso inte åt det ena eller det andra hållet vad gäller det ursprungliga syftet med regeln. Man kan dock tänka sig att man vid införandet av den inte hade samma betänkligheter kring att låta en lag vara ett uttryck för statens syn på ett moraliskt beteende.

6.5 Avslutning – de lege ferenda

Det finns, i min mening, många betänkligheter mot att behålla envarsgripande som ett tvångsmedel. Det grundläggande problemet med detta, är de krav man då ställer på enskildas juridiska kunnande. Eftersom ovetskap om lagen inte är en ursäktande omständighet, måste lagen utformas på ett sätt som gör det rimligt att kunna tillämpa denna i det praktiska livet. Av medborgararna kan förväntas att de har en insikt om, exempelvis vad som är brottsligt. Detta är dock inte ett uttryck för att lagstiftaren tänker sig att befolkningen har fullständig inblick i brottsbalken och dess systematik. Snarare torde en allmän vetskap och känsla för rätt och fel i samhället göra att det ändå ter sig självklart för den enskilde när denne har begått ett brott. På samma sätt ter det sig förmodligen självklart för de flesta att man får ta fast någon om man ser denne begå ett brott. Att man spontant ska få göra detta är också, uppenbarligen, en önskvärd ordning i vårt rättssystem. Av denna anledning är det olämpligt att ha en regel i form av just ett tvångsmedel.

Tvångsmedel är regler där användaren bör förmodas ha insikt i själva lagtexten och innebörden av denna. Det är tydligt att sådana *ambitioner* finns i utformningen av envarsgripanderegeln. Detta genom att bestämmelsen innehåller vissa juridiska aspekter att ta hänsyn till. Dessutom finns ordningsregler kring hur gripandet ska utföras och vissa avvägningsprinciper i polislagen anses tillämpliga vid envarsgripanden. När man ser till tillämpningen av envarsgripanderegeln i domstol märker man dock att brott mot ordningsreglerna ofta är osanktionerade. De principer man har att förhålla sig till tycks också snarare utgöra objektiva gränser, än något som enskilda faktiskt ska ha insikt i. Det förefaller som att man har bedömt det som orimligt att ställa krav på att enskilda ska förstå regelsystematiken. Det kan således hävdas att regeln redan i rådande rättsläge tillämpas som något annat än ett tvångsmedel.

Även vid antagandet att gemene man inte har någon inblick i envarsgripanderegeln, fyller den en funktion. Detta genom att legitimera ett handlande i efterhand, oaktat om det baserats enbart på en känsla av att handlingen var rättfärdig. Regelns praktiska betydelse i detta avseende är dock, som detta arbete visar, inte så stor som man kan få intryck av vid första anblick. Detta eftersom det finns många andra rättsliga konstruktioner i det svenska systemet som kan göra dylika gärningar tillåtna. Regeln har

²⁰³ Abrahamsson, O., *Är civilkurage något att lagstifta om?*, SvJT 2011 s. 3.

endast betydelse inom det straffbara området och även inom detta finns det ofta utrymme att fria från ansvar inom ramen för uppsåtsbedömningen eller genom ansvarsfrihetsgrunder såsom nödvärn. Det snäva område där envarsgripanderegeln har effekt, motiverar dock dess existens.

Nästa fråga är i vilken form regeln ska existera. Kanske är det så att envarsgripanderegeln befinner sig i rätt kapitel, men i fel balk. Vad som här har redogjorts, utgör i min mening en god grund för att omkategorisera envarsgripandeinstitutet till en ansvarsfrihetsgrund och flytta över det till brottsbalkens 24 kapitel. Denna lagtekniska lösning skulle inte bara ge effektmässiga fördelar gentemot nu rådande ordning utan den skulle även bättre reflektera hur regeln redan nu, faktiskt används.

Envarsgripande som en ansvarsfrihetsgrund skapar ingen illusion av att enskilda har inblick i regelns innehåll vid ett gripande. En polisman som tar beslut om ett tvångsmedel, ska beakta lagregeln detta baseras på och ta ett beslut bl.a. kring de beviskrav som där kan finnas uppställda. Ett agerande när man lutar sig mot en ansvarsfrihetsgrund ser annorlunda ut. Att någon handlar i exempelvis nödvärn torde oftast utgöra ett instinktivt agerande som sedan kan rättfärdigas i efterhand med lagregeln. Detta ligger närmare ett faktiskt förlopp vid ett envarsgripande och med detta synsätt behöver man inte förutsätta någon inblick i regeln.

Att se envarsgripande som en ansvarsfrihetsgrund sänker också kraven på en rättssäker tillämpning. Faktumen att envarsgripanden är frivilliga och genomförs av enskilda gör att envarsgripanderegeln inte kommer att tillämpas enhetligt. Detta är annars ett krav som ställs på tvångsmedel, som bör vara obligatoriska och genomföras av staten. Det finns dock inget egenvärde i att ansvarsfrihetsgrunder tillämpas enhetligt. Om någon räddar sig ur en nödsituation eller skyddar sig med nödvärn bör detta ske frivilligt och på det sätt som står till buds. På samma sätt kan man argumentera kring att spontant gripa någon.

Att tillåta en orättssäker tillämpning av envarsgripande kan tyckas problematiskt eftersom det utgör ett intrång i andra människors integritet. Detta inte minst då enskilda tydligen inte är lika väl rustade som exempelvis poliser att göra denna typ av bedömningar. Detta är en inneboende problematik i att regeln existerar. Även detta lindras dock något av att föra över institutet till ansvarsfrihetsgrunderna. Detta markerar nämligen att det inte är något som uppmuntras utan endast något som är godtagbart i rättssystemet. Bara rubriceringen som tvångsmedel, antyder i viss mån att ett beteende är uppmuntrat, då tvångsmedel i regel är obligatoriska och en del i att underlätta brottsutredning. Att tillämpa ansvarsfrihetsgrunder däremot är något som är tillåtet men knappast alltid önskvärt. Att någon handlar i nödvärnsexcess kan exempelvis aldrig vara en eftersträvd effekt av att regeln finns. Att göra envarsgripande till en ansvarsfrihetsgrund skulle därför kunna påvisa att det inte nödvändigtvis är ett önskvärt handlande. Idealiskt sett skulle detta motverka felbedömningar genom att minska

benägenheten att gripa vid osäkerhet. I vart fall skulle det fungera som en markering av institutets roll i rättssystemet.

Just lagens funktion som markör förändras också av en omrubricering. Genom att visa vad som är *tillåtet* snarare än *lämpligt* undviker lagstiftningen att vara moraliserande kring hur folk bör handla. Regeln bibehåller dock samtidigt sin markerande funktion, genom att den ger medborgarna möjlighet att tillgodogöra sig kunskapen om vad som är tillåtet i rättssystemet. Detta är en funktion som hade kunnat motivera regeln även för det fall att den inte hade någon praktisk verkan alls. Om så hade varit fallet hade man fått begrunda lämpligheten av regeln. Även om alla lagregler kan sägas vila på någon form av moralisk grund är det en omdiskuterad fråga i vad mån lagregler ska användas för moralbildning. Utan att ta ställning kring denna fråga, kan det konstateras att en rubricering av envarsgräpande som ansvarsfrihetsgrund utgör en form av kompromiss mellan att låta regeln helt försvinna och att låta den utgöra någon form av uppmaning. Denna diskussion behöver dock inte ställas på sin spets eftersom det är tydligt att regeln också har en praktisk verkan.

Ett möjligt problem vid en omrubricering, är att envarsgräpande inte hade passat väl in i putativfiguren. Det intrång gräpandet utgör, tillsammans med risken för förväxling gör att det vore olämpligt att tillåta gräpanden vid upplevda brott. Ett undantag från putativmodellen vore därför rimligt. Vad som också kan hävdas är att utformningen som ett tvångsmedel på ett bättre sätt tillgodoser den gräpnes intressen genom de uppställda principerna. Som detta arbete visar, blir många av dessa intressen ändå inte tillgodosedda på grund av bristande kunskap om regeln. Ingenting hindrar heller att man inför vissa ordningsregler, såsom skyndsamt överlämnande, som förutsättningar för ansvarsfrihetsgrundens tillämplighet. Slutligen kan hävdas att många av de som tillämpar regeln om envarsgräpande, faktiskt *har* inblick i hur den fungerar, genom sin yrkesroll. Möjligen är detta en bidragande faktor till att systematiken kring regeln ter sig märklig. I min mening vore det lämpligt att ha separata gräpanderegler för väktare och andra som kan förväntas ha utbildning kring detta. För dessa kan det ligga närmare till hands att luta sig mot något som liknar ett tvångsmedel. Dessa kan då fortsatt förväntas beakta principerna i polislagen, något som inte är lika lämpligt för enskilda. Att på detta sätt definiera envar som privatpersoner, skulle lösa många tillämpningsproblem.

Bilaga – utvalda lagrum

Rättegångsbalk (1942:740)

24 kap. Om häktning och anhållande

7 § Om det finns skäl att anhålla någon, får en polisman i brådskande fall gripa honom även utan anhållningsbeslut.

Om den som har begått brott, på vilket fängelse kan följa, påträffas på bar gärning eller flyende fot, får han gripas av envar. Envar får också gripa den som är efterlyst för brott. Den gripne skall skyndsamt överlämnas till närmaste polisman. SFS 1987:1211

Lag (1964:167) med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare

35 § Har någon före femton års ålder begått ett brott på vilket fängelse skulle ha kunnat följa och anträffas den unge på bar gärning eller på flykt från brottsplatsen, får han eller hon gripas av envar. Om en enskild person har gripit den unge, skall denne skyndsamt överlämnas till närmaste polisman.

Polismyndigheten eller åklagaren skall omedelbart besluta om den unge skall frigges eller hållas kvar för förhör. Den unge får inte tas i förvar men får hållas kvar enligt 14 §, dock inte längre än tre timmar efter beslut om frigivning eller, om den unge medtagits till förhör, sedan förhöret avslutats. SFS 2006:894

Polislag (1984:387)

10 § En polisman får, i den mån andra medel är otillräckliga och det med hänsyn till omständigheterna är försvarligt, använda våld för att genomföra en tjänsteåtgärd, om

1. han möts med våld eller hot om våld,
2. någon som skall häktas, anhållas eller annars med laga stöd berövas friheten försöker undkomma eller polismannen annars möts av motstånd när han skall verkställa ett sådant frihetsberövande,
3. det är fråga om att avvärja en straffbelagd handling eller en fara för liv, hälsa eller värdefull egendom eller för omfattande skada i miljön,
4. polismannen med laga stöd skall avvisa eller avlägsna någon från ett visst område eller utrymme eller verkställa eller biträda vid kroppsvisitation, kroppsbesiktning eller annan liknande åtgärd, vid beslag eller annat omhändertagande av egendom eller vid sådan husrannsakan som avses i rättegångsbalken,
5. polismannen med laga stöd skall stoppa ett fordon eller annat transportmedel eller skall kontrollera ett fordon eller ett fordons last,
6. polismannen annars med laga stöd har att bereda sig tillträde till, avspärra, tillstänga eller utrymma byggnad, rum eller område, biträda någon i myndighetsutövning med en sådan eller någon liknande åtgärd eller vid exekutiv förrättning enligt vad som är föreskrivet därom, eller
7. åtgärden i annat fall är oundgängligen nödvändig för den allmänna ordningens eller säkerhetens upprätthållande och det är uppenbart att den inte kan genomföras utan våld.

I fall som avses i första stycket 4 och 6 får våld mot person brukas endast om polismannen eller den som han biträder möts av motstånd.

Om rätt att i vissa fall bruka våld finns i övrigt föreskrifter i 24 kap. brottsbalken. SFS 2002:577

Brottsbalk (1962:700)

4 kap. Om brott mot frihet och frid

2 § Den som i annat fall än som sägs i 1 eller 1 a § för bort eller spärrar in någon eller på annat sätt berövar honom eller henne friheten, döms för *olaga frihetsberövande* till fängelse, lägst ett och högst tio år.

Är brottet mindre grovt, döms till böter eller fängelse i högst två år. SFS 2002:436

7 § Den som handgripligen antastar eller medelst skottlossning, stenkastning, oljud eller annat hänsynslöst beteende eljest ofredar annan, döms för *ofredande* till böter eller fängelse i högst ett år. SFS 1993:207

17 kap. Om brott mot allmän verksamhet m.m.

1 § Den som med våld eller hot om våld förgriper sig å någon i hans myndighetsutövning eller för att tvinga honom till eller hindra honom från åtgärd däri eller hämnas för sådan åtgärd, dömes för *våld eller hot mot tjänsteman* till fängelse i högst fyra år eller, om brottet är ringa, till böter eller fängelse i högst sex månader. Detsamma skall gälla, om någon sålunda förgriper sig mot den som tidigare har utövat myndighet för vad denne däri gjort eller underlåtit. SFS 1975:667

20 kap. Om tjänstefel m.m.

1 § Den som uppsåtligen eller av oaktsamhet vid myndighetsutövning genom handling eller underlåtenhet åsidosätter vad som gäller för uppgiften skall dömas för *tjänstefel* till böter eller fängelse i högst två år. Om gärningen med hänsyn till gärningsmannens befogenheter eller uppgiftens samband med myndighetsutövningen i övrigt eller till andra omständigheter är att anse som ringa, skall inte dömas till ansvar.

Om ett brott som avses i första stycket har begåtts uppsåtligen och är att anse som grovt, skall dömas för *grovt tjänstefel* till fängelse, lägst sex månader och högst sex år. Vid bedömande av om brottet är grovt skall särskilt beaktas om gärningsmannen allvarligt har missbrukat sin ställning eller om gärningen för någon enskild eller det allmänna har medfört allvarligt förfång eller otillbörlig förmån som är betydande.

Den som är ledamot av en beslutande statlig eller kommunal församling är inte underkastad ansvar enligt första eller andra stycket för någon åtgärd som han vidtar i denna egenskap.

Vad som sägs i första och andra styckena skall inte heller tillämpas, om gärningen är belagd med straff enligt någon annan bestämmelse. SFS 1989:608

24 kap. Om allmänna grunder för ansvarsfrihet

1 § En gärning som någon begår i nödvärn utgör brott endast om den med hänsyn till angreppets beskaffenhet, det angripnas betydelse och omständigheterna i övrigt är uppenbart oförsvarlig.

Rätt till nödvärn föreligger mot

1. ett påbörjat eller överhängande brottsligt angrepp på person eller egendom,
2. den som med våld eller hot om våld eller på annat sätt hindrar att egendom återtogs på bar gärning,
3. den som olovligen trängt in i eller försöker tränga in i rum, hus, gård eller fartyg, eller
4. den som vägrar att lämna en bostad efter tillsägelse. SFS 1994:458

6 § Om någon i fall där 1–5 §§ detta kapitel eller 10 § polislagen (1984:387) är tillämplig har gjort mer än vad som är medgivet, skall han ändå vara fri från ansvar, om omständigheterna var sådana att han svårligen kunde besinna sig. SFS 1994:458

Käll- och litteraturförteckning

Litteratur och artiklar

Abrahamsson, O., *Är civilkurage något att lagstifta om?*, SvJT 2011 s. 1.

Asp, P. & Ulväng, M., *Täckningsprincipens ABC*, Juridisk Publikation 2009 s. 265.

Asp, P. & Ulväng, M., *Kriminalrättens grunder*, Iustus, Uppsala 2010.

Berggren, N.O. & Munck, J., *Polislagen: en kommentar*, 9. uppl., Norstedts juridik, Stockholm 2011.

Boucht, J., *Polisiär våldsanvändning: en straff- och offentlighetsundersökning*, Iustus, Diss. Uppsala universitet, Uppsala 2011.

Danelius, H., *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis: en kommentar till Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna*, 4. uppl., Norstedts juridik, Stockholm 2012.

Diesen, C. (red.), *Brottsoffrets rätt*, Juristförlaget, Stockholm 1995.

Ehrenstråle, D., *Inledning til then swenska processum criminalem, efter Sweriges rikets lag och stadgar*, Stockholm och Upsala hos Gottfried Kiesewetter, Lund 1759.

Ekelöf, P.O., Bylund, T. & Edelstam, H., *Rättegång III*, 7. uppl., Norstedts juridik, Stockholm 2006.

Eklund, H. & Lindell, B., *Straffprocessen*, 1. uppl., Iustus, Uppsala 2005.

Fitger, P., *Rättegångsbalken: Del 2*, uppdaterad till supplement 72, Norstedts Juridik, Stockholm 2012.

Frände, D., *Allmän straffrätt*, 3. uppl., Helsingfors universitet, Juridiska fakulteten, Helsingfors 2004.

Furuhagen, B., *Från fjärdingsman till närpolis: en kortfattad svensk polishistoria*, Polisutbildningen, Växjö universitet, Växjö 2009.

Hassler, Å., *Föreläsningar över den svenska kriminalprocessen. 1, Förberedande undersökning och tvångsmedel*, Ohlsson, Lund 1930.

Hellman, P., *Privat rättskipning - en studie av förutsättningarna för envarsgripanden och enskilda åtal*, Examensarbete, Göteborgs universitet, Göteborg 2010.

Heuman, L., *Vilka beviskrav gäller eller bör gälla för användningen av tvångsmedel?*, SvJT 2007 s. 141.

Holmqvist, L., Leijonhufvud, M., Träskman, P.O., Wennberg, S., *Brottsbalken: en kommentar. D. 1, (1-12 kap.): brotten mot person och förmögenhetsbrotten m.m.*, 6 studentutg., Norstedts juridik, Stockholm 2009.

Holmqvist, L., Leijonhufvud, M., Träskman, P.O., Wennberg, S., *Brottsbalken: en kommentar. Del 2, (13-24 kap.): brotten mot allmänheten och staten m.m.*, 6., studentutg., Norstedts juridik, Stockholm 2009.

Jareborg, N., *Straffrättens ansvarslära*, Iustus, Uppsala 1994.

Jareborg, N., *Allmän kriminalrätt*, Iustus, Uppsala 2001.

Ligardh, S., *Envarsgripande: En för enskilda klar och tydlig regel eller ett oklart rättsområde?*, Examensarbete, Göteborgs universitet, Göteborg 2010.

Lindberg, G., *Straffprocessuella tvångsmedel: när och hur får de användas?*, 2 uppl., Thomson Reuters, Stockholm 2009.

Nordh, R., *Tvångsmedel: kvarstad, häktning, beslag, husrannsakan m.m.*, Iustus, Uppsala 2007.

Norée, A., *Laga befogenhet: polisens rätt att använda våld*, Jure, Diss. Stockholms universitet, Stockholm 2000.

Peczenik, A., *Juridikens teori och metod: en introduktion till allmän rättslära*, 1. uppl., Fritze, Stockholm 1995.

Petrén, G., *Om offentligrättslig användning av våld mot person*, Institutet för offentlig och internationell rätt, Diss. Uppsala universitet, Stockholm 1949.

Sjöholm, E., *När och hur får polisen ingripa?: polisrättens allmänna grunder*, 2. uppl., LiberFörlag/Allmänna förlaget, Stockholm 1978.

Westerlund, G., *Våld mot tjänsteman och andra närbesläktade brott enligt 17 kap 1-5 §§ brottsbalken*, Juristförlaget, Diss. Lunds universitet, Lund 1990.

Westerlund, G., *Straffprocessuella tvångsmedel: en studie av rättegångsbalkens 24 till 28 kapitel och annan lagstiftning*, 4. uppl., Bruun, Stockholm 2010.

Ågren, J., *Trafiktjänstemäns befogenheter vid fall av bedrägligt beteende*, *Festskrift till Suzanne Wennberg*, Norstedts juridik, Stockholm 2009.

Offentligt tryck

SOU 1926:32. Processkommissionens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning, del II.
SOU 1938:43. Processlagberedningens förslag till rättegångsbalk, del I.
SOU 1971:10. Snatteri.
SOU 1977:50. Häktning och anhållande.
SOU 1979:6. Polisen.
SOU 1982:39. Stöld i butik.
SOU 2002:44. Snabbare lagföring 3 – Snatteribrott.
SOU 2011:16. Allmän skyldighet att hjälpa nödställda?

Prop. 1983/84:111 med förslag till polislag m.m.
Prop. 1983/84:187 om utredning av brott av barn under 15 år.
Prop. 1988/89:124 om vissa tvångsmedelsfrågor.

NJA II 1943 s. 1. Den nya rättegångsbalken.
NJA II 1962 s. 1. Brottsbalken.
NJA II 1984 s. 289. Utredning av brott av barn under 15 år.
NJA II 2003 s. 559. Åtgärder mot klotter och annan skadegörelse.

JO 1974 s. 48. Polisens användning av våld i samband med demonstrationer.
JO 2000/01 s. 137. ”Snattefönen” -- polisens användning av förenklad utredning vid butikssnatterier.

Rättsfallsförteckning

Högsta domstolen

NJA 1978 s. 67
NJA 1978 s. 607
NJA 1980 s. 421 I-III
NJA 1990 s. 324
NJA 1990 s. 542
NJA 1994 s. 48
NJA 1995 s. 661

Hovrätterna

RH 1987:7
RH 1998:90
RH 1999:116
RH 2004:90
RH 2008:58
RH 2009:20

Göta hovrätt mål B 817-04
Göta hovrätt mål B 2809-08
Göta hovrätt mål B 3084-08
Göta hovrätt mål B 3237-08
Göta hovrätt mål B 1897-11
Göta hovrätt mål B 1985-11
Göta hovrätt mål B 2054-11
Göta hovrätt mål B 1251-12
Hovrätten för Nedre Norrland mål B 200-11
Hovrätten för Västra Sverige mål B 1178-11
Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 2733-07
Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 2851-07
Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 2778-10
Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1053-12
Hovrätten över Skåne och Blekinge mål B 1323-12
Svea hovrätt mål B 3490-08
Svea hovrätt mål B 8205-08
Svea hovrätt mål B 3623-09
Svea hovrätt mål B 4299-09
Svea hovrätt mål B 545-10
Svea hovrätt mål B 9736-10
Svea hovrätt mål B 2706-11